

ЮРІЙ ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

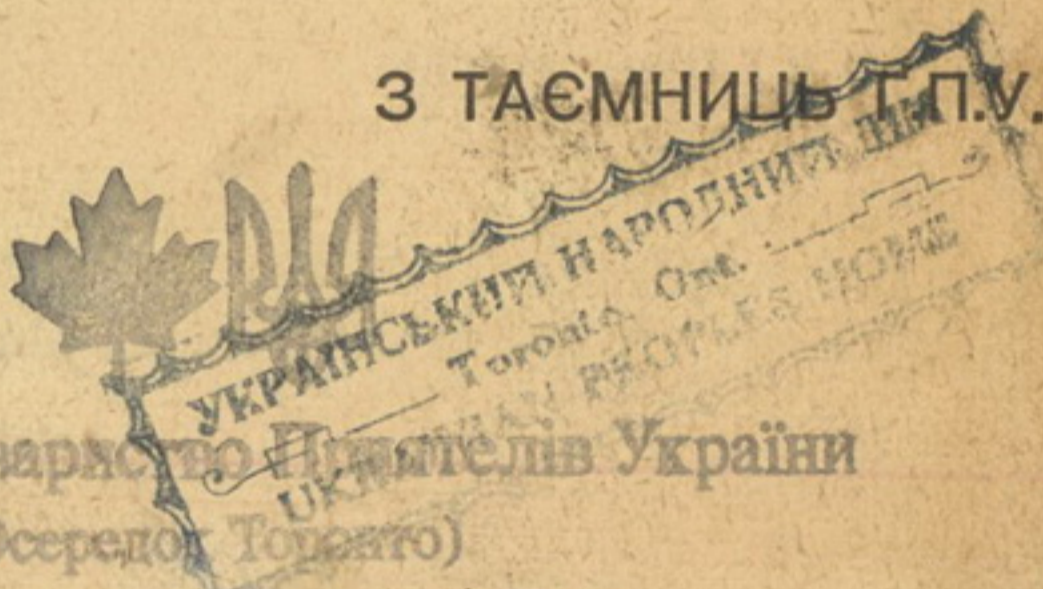
8411

Г 5940

834 ✓

ОТАМАН ХМАРА

З ТАЄМНИЦЬ Т. П. У.

Канадське Товариство Пам'ятелів України
(Осередок Торонто)

ПРОЄКТ «ВІДРОДЖЕННЯ»

Л Ъ В І В 1934

НАКЛАДОМ БІБЛІОТЕКИ СТУДЕНТСЬКОГО ШЛЯХУ

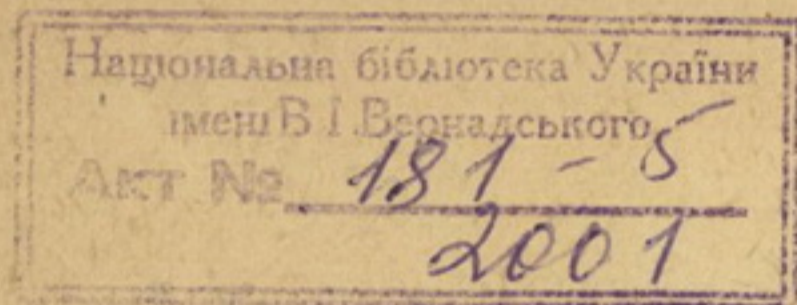
Printed in Poland

УНД
N 1020

ШО(МР)5-191

С-

ВСІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНІ АВТО

ДРУКАРНЯ ТИПОГРАФІЯ
ЛЬВІВ, ВІРМЕНСЬКА 16.
ТЕЛЕФОН 76-24.

ВІД АВТОРА.

Коли я 1932 року перейшов кордон, дехто з цьогобічних українців-патріотів, які теж не люблять большевиків, але конечно хочуть бути „об'єктивними“ — питали мене: „Слухайте... я на правду не розумію... Як Єфремів та інші, могли говорити на своєму суді те, що вони говорили, коли вони думали інакше? Аджеж — то люди ідеї!...“

Але ніхто не спитав: „Коли провідники СВУ були таких „переконань“ які виявилися на суді, — то нащо вони робили те, за що їх судили, знаючи, що за це грозить їм смерть?“

Часом я чув: „Слухайте, що на правду діється в тій большевії? Тут В. Юрченко понаписував таких страхіть, що волосся догори лізе... А візьміть от француз X, англієць Y, німець Z — пишуть зовсім що іншого! А цеж все солідні журналісти, які теж там були! Їм навіть скорше можна повірити, бож вони не українці й дивляться на речі об'єктивно...“

Чоловік хоче знати правду, конче „об'єктивно“ висвітлену, і він жадібно перечитує статті „нейтральних“ журналістів, які вивчали положення в театрах, у „комерційних“ державних ресторанах та каварнях Москви, Харкова, Києва.

Для іншого українця, який не був у шкідливій громадянській „першій соціалістичній“, оповідання братів, що вирвалися звідти — це щось незбагнене... Це навіть... фантазія...

Мені зрозуміло, чому провід СВУ, говорив на суді так, а не інакше. Для мене ясний духовний стан Гермайзе, коли він на виклик предсідника суду, відповів: „Гермайзе нема. Гермайзе — вмер“. Гермайзе дивився на залю заповнену публікою, серед якої не могло не бути одиниць котрі прийшли на той суд тамуючи тайний біль душі. Дивився на стоси паперів на судовому столі, серед яких були й „протоколи зізнань“ підписані ним в ГПУ. В них він осуджував і очернював діяльність та заміри СВУ. В них він складав до скривавлених стіжорстокого, брехливого ворога України своє „щире каяття“ і признавав його — ворога — „правоту“.

І Гермайзе, який в минулому не продався, як інші, „за шмат гнилої ковбаси“, який підносив прапор національних змагань, який був „божком“ для націоналістичної в тайниках душі молоді, — розумів: що того Гермайзе — вже нема!

Він вбив себе одним розчерком пера під тими „зізнаннями“. Він продав себе за „життя“ яке подарував цьому духовому трупові, що з низько опущеною головою сидів одночасно перед двома судами і в силу абсурдної логіки мусів відкликатися на оклик: Гермайзе!

Духове заломання перед лицем „червоного правосуддя“, не завжди є ознакою слабодухості, але люди чесні, сильні духом, раніше чи пізніше переживають відповідну реакцію. Вони або суворо карають самі себе за свій поступок, або, як що

мають змогу, — знову йдуть в боротьбу, щоби кров'ю ворога змити з себе пляму.

Відважний революціонер Савінков, каявся і опльовував себе й своїх підчас інсценізації суду над ним у Москві. Через якийсь час повертаючися з прохідки до своєї камери на „Луб'янці“, — вискочив з вікна четвертого поверху на зацементоване підвір'я.

Підступно захоплений агентами ГПУ Юрко Тютюнник „покаявся“ і опльовував в большевицькій пресі національну ідею, а кілька літ пізніше кинувся у вир боротьби з національним ворогом і склав свою голову в тунелі під Московським ГПУ.

Чужинець, полтавський польський ксьондз Федукович, в арешті Харківського ГПУ, написав, голосного в своїм часі листа до Папи Римського. Звільнений, спалив себе живцем у Бердичеві, облявшись бензиною.

Коли мій товариш по камері, війтовецький ксьондз Антоній Келюс, повернувши вночі із допиту, почав виявляти перші об'яви божевілля — я спокійно дивився і розумів, що — „все в порядку“... Ксьондз мусить вмерти в домі для божевільних, забувши про те, чого до смерти не забудуть звільнені перед тим його колеги.

На всіх прилюдних політичних процесах, підсудні „каялися“ й обкидали себе болотом. А тих, що „каються“ не хотіли, правдивих борців — безіменних героїв, — розстрілювали тихо, без всякого суду.

Щоби з'ясувати собі підстави й причини цього, треба знати дещо з таємниць будинків, на яких висять невинного змісту шильди: „Государствен-

ное Політическое Управленіє". Щоби добути частину тих таємниць — треба часом ускочити в могилу і щасливо вискочити з неї.

Маючи за плечима чотири роки підпольної боротьби з московсько-большевицькою владою на Україні (із них вісім місяців, з наказу своєї організації, — в аґентурному апараті ГПУ), два смертних присуди і разом дев'яносто сім з половиною місяців арештів ГПУ та большевицьких тюрем, — я дозволю собі піднести крайчик занавіси, якою густо закриті тайни червоної „охранки“

Роблю це не з тією ціллю, щоби виправдувати психічне заломання того чи іншого представника українських визвольних змагань. Занадто добре відомо мені, скільки шкоди приносили оті всі „покаяння“... Але ніхто не сміє сумніватися, чи щирими, мовляв, були заміри Єфремова, Гермайзе й др.?

Те, що читач далі прочитає—це не є повість. Це кілька фактів та фактичних подій. Це те, — що я бачив на власні очі і чув на власні вуха. Що оповідав мені сам Хмара, попавши до моєї камери, що оповідали особи, які з ним сиділи тамі, що були з ним засуджені.

Всі прізвища — це частинно мертві вже, а в більшості — живі ще люди.

В цій трагедії „лісового вовка“ може дехто знайде відповідь на свої запитання про Єфремова та інших.

Я не хочу цим сказати, що методи, які примінювалися в відношенні Харченка-Хмари, — примінюються до всіх. ГПУ вивчає душу своєї жертви й до кожного підходить з індивідуальною

міркою. Зрештою, столичні ГПУ, мають кращих знавців-психологів і посідають більше „технічних можливостей“ для духового „перелицьовування“ людини, як описане мною подільське ГПУ. Та всі ті методи обертаються навкруги одного залізного стовпа: свідомої й підсвідомої жадоби всього живого — жити! На щастя не всі воліють жити за всяку ціну. Таким чином зустрічаються в щоденному життю сильні характери, що в грізні моменти стають — героями.

I.

Коли зима стала готуватися до здачі своїх позицій весні — Семен Харченко тяжко захворів. Хмурий ходив вулицями галицького міста, заходив до Просвіти і слухав на співанках рідних пісень. Сівши із замкненими очима в куточку, вслухався в молодечо-палкі розмови про боротьбу та волю, і ще нижче нахиливши голову вертався до малої кімнатки на краю міста.

Міряв її нервовими кроками. Час до часу глибоко зідхав дужими легенями і закинувши руки за голову розправляв міцні м'язи. Втомившись падав на ліжко і зажмуривши очі вилітав з кімнати. Поринав у снігах „другого зимового“, то стояв із своїм загonom табором у Летичівських лісах, готуючися до нічного нападу на ворога: фиркають коні... поблискують під місяцем стремена і зброя... від'їжджають та приїжджають стежі... літній вечір дихає ласкою і смертю... 1921, 1922, 1923. рік... Перемоги й поразки... Хвилястий шлях до великої Мети... Загнаним звірем, сам чи з товаришем, блукав по селах ховаючися від звитяжного ворога... Бунтував серця селян, захоплюючи їх до дальшої боротьби. Заходив до Просвіт і Читалень: весело жартує і співає молодь... Під верхньою одежою у хлопців револьвери, обрізи, гранати... Знову за-

гін і боротьба. Знову поразка та й знову боротьба. Збруч і дроти. Табір у лісі й ця кімната... Отаман Хмара й емігрант Харченко...

Зірвавшись з ліжка бігав по кімнаті. Знову лягав й летів думкою в рідні села.

Роз'їжджають по селах „продотряди“ та чекісти. Шукають для себе схованого селянами хліба. Вантажать на підводи мішки із сльозами голодних дітей... Шукають тих, що зі зброєю в руках боролися за незалежність Батьківщини. Кидають їх зв'язаних на підводи й везуть в ненаситні пащі скривавлених льохів. З жалем та ненавистю в очах, провожають селяни хмурими поглядами ті підводи: Ех!.. нема на вас Хмари, сарана проклята! Він би вам!...

І Хмара, зіскочивши з ліжка, одягався і йшов в глупу ніч. Блукав без цілі.

Не діждався поки зазеленіє.

Дві-три зустрічі, дві-три розмови, — і поклавши до кишені револьвера та гранату, сів до поїзду на Гусятин.

Серце забилося живіще, коли здалека побачив другий берег Збруча. Ще мав багато часу до години, в котрій збирався переходити кордон. Постановив зайти до старих знайомих. Свідома, щира українська родина. Минулими роками, не один повстанець, перейшовши Збруч, знаходив у тій хаті вечерю й чисту сорочку. Приняли його тепло й гостинно. Не казав правди, чого приїхав. Та, коли збирався вже відходити, пані Остапчукова з ласкавою посмішкою подивилася йому в очі:

— Бачу, пане Семене, куди ви зібралися... Маю до вас прохання. Довший час вже не отримую жодної вістки від сина з Кам'янця. Може сталося щось з ним. Будьте добрі, занесіть йому кілька слів від мене, та скажіть най сповіщає про себе. Ми ж турбуємося. Може він вам і в пригоді стане. З документами, або ще що...

— Я б дуже радо зробив це для вас, ласкава пані, алеж... він служить у большевиків...

В очах господині промайнула образа.

— Невже ви думаєте, що мій син може бути ворогом! Я вигодувала його і знаю. Він любить Україну й ніколи не зрадить тому, за що боровся із зброєю. Щож він винен, що ця лиха година вигнала його за Збруч і що не може повернутися. Мусить маскуватися, щоби якимось прожити.

— Я не хотів вас образити. Добре. Занесу йому від вас вістку. Може й справді допоможе мені в чому. Я давненько не був на тім боці, не знаю що там змінилося.

II.

Під Кам'янцем часто попадалися назустріч червоноармійці та міліціонери. Прослизнуло авто пограничного ГПУ. Хмара йшов спокійно, натягнувши на очі сиву шапку, стискаючи в кишені ручку револьвера. Зайшовши на передмістя розшукав помешкання радянського службовця товариша Остапчука.

Господаря застав удома. Як раз був „день відпочинку“. Перечитавши записку від матері, Остапчук міцно стиснув Хмарі руку.

— Не знаю, як вам дякувати! Ви давно звідти?

— Цієї ночі.

— Роздягайтеся. У мене можете бути спокійні. Оповідайте, що там нового за кордоном? Чи скоро вже цю сволоту з України виженем?

— Завмерло все. Всі з большевиками замирюються. Одна надія на те, що Україна сама якось собі раду дасть. Як тут тепер, пане Остапчук, чи є якась надія на велике повстання?

— Як вам сказати... Більшість населення звичайно ненавидить большевиків, але деяка частина інтелігенції вже пішла на примирення з владою. Все таки, знаєте, і українізація всюди переводиться, й на посади українців приймають...

Хмара всміхнувся й похитав головою:

— Стара пісенька, пане Остапчук. Її ще в 1921 році Дегтярьов на з'їзді у Харкові співав... Та чорт її бери з тою інтелігенцією, що далше українізації та посади нічого не бачить... Село вже пробуджене... Дасть своїх провідників, котрим земля до серця промовляє... Тай ми за кордоном не будемо сидіти. Я, як бачите — вже не всидів. Не радили, кажуть не час іще, а я не можу... Так на серце налягло!.. Може від ворожої крові полекшає. Якби мені до своїх лісів добратися... Як там вже далі буде — а зберу хлопців та хоч яку сотню на той світ за літо відправлю.

Остапчук зготовив снідання. Поставив на стіл пляшку „русской горькой“. За чаркою розбалакалися про минуле. Згадали боротьбу. Господар обзнайомив гостя з найновішими адміністративними розпорядженнями та приписами влади. Сказав, що дістане в своїй установі („секретар свій чоловік“) посвідку, що він „командірується“ нею до Летичева

в службовій справі. Це на випадок колиб де за-
тримали...

Потім, поклавши стомленого Хмару відпочити
— пішов до міста: — Як застану секретаря вдома
— то може посвідку вдасться зробити ще сьогодні.

Повернувся під вечір.

— Ні. Сьогодні нічого вже не буде. Секретар
на село до родичів поїхав. За харчами. Перено-
чуєте вже, сили наберете на дорогу. У мене трохи
незручно, бо ввечері може зайти хтось із служ-
бовців-комуністів. Як стемніє, я запроваджу вас
до своїх знайомих. Наші люди. У них вам буде
спокійно й безпечно.

Хмара подякував.

— Але знаєте, пане Остапчук... У мене чо-
гось душа неспокійна. Може б краще я собі на
ніч пішов.

— Дурниці, це у вас просто — нерви... Там,
куди я вас запроваджу, — цілком безпечно.
А з тією посвідкою — безпечно собі до цілі дій-
дете. Хіба б хто з лиця вас впізнав...

— То вже не турбуйтеся. На такий випадок
у мене в кишені дещо знайдеться.

Як стемніло, вийшли з хати.

— Я, товаришу, буду йти попереді, а ви
кілька кроків за мною. На всякий випадок тримай-
теся в тіни, ближче до стін та парканів. А то хтось
знайомий для вас може назустріч попастися. Як
це кажуть — береженого й Бог береже...

Проходили вже більшою вулицею, де будинки
були більші і стояли густіше.

Коли минали одну браму — в очах Хмари
потемніло. Все єство рванулося до боротьби. Рука

конвульсійно стиснула ручку револьвера, і... випустила її сама стиснута чимось і безвладно прилипла до тіла. Чиїсь руки витягли з кишень затерплі п'ястуки і зв'язали їх за плечима. В уста й ніс набивалося пороху з мішка, якого одягли йому на голову й плечі ті, що вискочили із брами. В тіло вривався шнур, яким обмотували руки та ноги.

Коли зв'язаного Хмару покладали на бричку — свідомість того що сталося стиснула йому груди. Десь з хідника почувся веселий голос Остапчука.

— Счастливого путі! Я сейчас пріду в отдел.

Гіркий біль стиснув горло отаманові. Чомусь згадалося ображене обличчя пані Остапчукової: „Я ж його вигодувала і знаю...“

— — —

Хмара, розв'язаний вже, сидів понурий за столом у кабінеті начальника ГПУ. Навкруги, з револьверами в руках стояли чекісти.

Начальник задоволено потирив руки.

— Ну, товариш Хмара, я дуже радий познайомитися з вами особисто. Чув про вас багато... Так — захотілося ще „погуляти“? Не ті часи, пане отамане!.. Не 1921 рік тепер...

Вертлявий жидок Варшавський, уповноважений ГПУ по закордонній роботі, „дружньо“ ляпнув Хмару по плечі.

— Я, товаришу Харченко, давно вже маю відомості ізза кордону, що ви за лісом занудьгували, та дожидав вас дещо пізніше, як зазеленіє... Ну, а ви трохи поспішили. Тим краще. Товариш Со-

болев*) буде радий, як довідається, що ви вже в клітці. Знаєте, товариш начальник, — звернувся Варшавський до нач. ГПУ — я як був оце у Винниці, так Соболев мені каже: я аж тоді буду спокійний, як Гальчевського та Хмару розстріляю.

Двері відчинилися й до кабінету увійшов Остапчук. Стиснувши руки старшим чекістам сів і заклавши ногу за ногу насмішливо глянув Хмарі в очі.

— Ну, бандит, розкажи но цим товаришам те, що мені в хаті казав...

III.

В кабінеті начальника контр-розвідного відділу подільського губ. ГПУ у Винниці — оживлення.

Кругом великого стола сиділи, жваво розмовляючи, сам „начгуб“ Ліплевській, маленький худий жидок з істеричним обличчям, його заступник Іванов, інтелігентний москаль з борідкою „аля Троцький“, начальник контр-розвідки Галіцкій, інтелігентний жид з повним випещеним обличчям і гострими сірими очима, уповноважений „по боротьбі с бандітизмом“ Соболев, гарний молодий жидок в українській вишитій сорочці під чорною цивільною блюзою, уповноважений „по шпіонажу“ Наг — русявий жид з борідкою „аля Іванов“, та підручний Галіцкого в справах української „контр-революції“ — українець Харченко. Випадковий збіг, одного прізвища: Харченко — Хмара і Харченко — чекіст. Як гість, був присутній начальник „особого отдела“ 24 дивізії — латиш Петерс.

*) Уповноважнений Подільського губ. ГПУ „По боротьбі с бандітизмом“.

Оживлену розмову перервав дзвінок телефону. Галіцкій узяв слухавку.

— Дуже добре. Давайте його, товариш комендант, відразу до мого кабінету.

Поклавши слухавку, обвів присутніх задоволеним поглядом.

— Привезли вже із стації до нашої комендантури — зараз буде тут.

„Товарищ“ Соболев весело потер руки.

— Приємно, чорт побери, старого „приятеля“ побачити. Ми з ним останній раз зустрічалися, як він під Вербкою коня мені вбив і з рук нам вирвався...

В сусідній кімнаті залунали кроки. До кабінету зайшов вартовий комендант — жидок Раскін. За ним на порозі став Хмара в високій сивій шапці, з низко опущеними козацькими вусами. За його головою виднілися цівки рушниць ескорти.

Галіцкій став ізза столу.

— Товариш комендант, варту можете забрати, як треба буде — я задзвоню.

Ну, здравствуйте, товариш Харченко, — протягнув він Хмарі руку, — роздягайтеся та сідайте до столу. Може ви їсти з дороги хочете!

Хмара зморщив брови.

— Так, я від вчорашнього вечора нічого не їв. Галіцкій зробив обурене лице.

— Це — свинство! Треба буде пробрати добре Кам'янець, що вони арештованих без харчів висилають. Козак, — звернувся він до Харченка — чекіста, — принеси перекусити. Там здається коньяк є — може товариш хоче завітися. За хви-

лину на столі стояла булка, сардинки, шинка
овочі й пляшка заграничного коньяку.

— Ах, чорт! — заклопотався Галіцкій — ки-
лішків у нас нема. Можете вживати цю шкляночку.
— підсунув він шклянку для води.

Хмара якийсь час понуро дивився на розстав-
лені ласощі, потім налив повну шклянку й з'їв усе,
що було на столі.

Галіцкій підсунув до нього бляшану коробку
з експортними сигаретками.

— Закурюйте.

Хмара закурив сигаретку і розлігшися на м'яг-
кому „графському“*) кріслі, вижидаючи дивився
на чекістів.

Ліплєвській з натугою здобувся на „приємний
вираз“ лица.

— Як вам, товариш Харченко, важко бала-
кати по-російськи — то можете балакати по-укра-
їнськи. Розуміти ми розуміємо, але балакати нам
лекше по російськи, бо ми, бачте, ще тільки
„українізуємося“...

Присутні з „милостивими“ посмішками під-
тверджуюче кивнули головами.

Лише Петерс підняв заперечуючи руку.

— Перрепрашую! Я уж зукраїзовался на все
сто осотков. По первая категория іспіт сдал!..

Галіцкій, що сидів поруч Хмари, підсунув своє
крісло ближче і „ласкаво“ поклав йому руку на
плече.

— Воно звичайно, товаришу, в цім положенні
розмовляти не дуже то приємно. Було би краще,

*) ГПУ містилося в будинкові графа Толстого.

якби ви були раніше зрозуміли свою помилку та прийшли до нас добровільно. Але й тепер ми можемо домовитися до чогось корисного і для нас, і для вас. Ви звичайно своє положення розумієте. Розумієте, що вас чекає...

— Знаю, — рішуче відрубав отаман.

Галіцкій усміхнувся з ласкавою іронією.

— Алеж — ні! Не обов'язково це. Звичайно, по закону ми мусимо вас розстріляти, та не розстрілявши — теж не втратимо нічого крім п'яти пудів нікому непотрібного м'яса. Для нас дорожче, зробити з ворога приятеля, як знищити його. Цього ми завжди дотримувалися. Хто щиро розкається і йде з нами — ми прощаємо все й даємо широку змогу працювати для свого народу. Візьміть генерала Слащова — знаєте скільки він комуністів перевішав? Тепер він викладає у воєнній академії у Москві. Користується повним довір'ям влади і партії. Або ваш же Тютюнник! Він більше лиха наробив нам, як ви, але ми йому це забули. Дали змогу переконатися що совітська влада на Україні є — влада українського народу, що ми зовсім не є його ворогами — як нас малюють, а навпаки несем для нього кращу будучність, рятуем від ярма, яке хотіла й хоче накласти на нього своя та чужа буржуазія. Тепер Тютюнник спокійно живе собі в Харкові, пише, працює на культурному фронті. Як хочете, ми влаштуем вам побачення — побалакаєте з ним самі.

Коли логічно розібратися — то ви не можете бути для нас жодним ворогом. Що ви — поміщик чи капіталіст? Ви сільський учитель, трудовий інтелігент — елемент для нас дорогий і бажаний.

Ви просто через свою засліпленість шовінізмом не розумієте того, — що ми вже дали Україні вдесятеро більше як ви ще тільки мрієте вибороти. Про що вам іде?! Самостійність? — Але ж Україна тепер самостійна республіка, що добровільно входить у склад радянського — розумієте, — не російської держави — а радянського союзу, до якого з часом увійдуть всі нації світу.

Візьміть український уряд. За винятком кількох осіб — там все люди, що походять з України. Візьміть хоч би нас отут. Окрім товариша Іванова та Петерса — ми всі українці. На Україні родилися, виростили, любимо її як батьківщину. Тепер от мову вивчаємо, бо у всіх установах державною мовою має бути мова українська.

Іванов, що закохано погладжував свою борідку, вмішався в розмову.

— Направду, товариш Харченко, у ваших газетах часто можна зустріти статті про якусь окупацію України Москвою, про великодержавний шовінізм російський... А от — візьміть... Мене, корінного москвича, відповідального працівника, присланого на Україну центром — тут примушують два рази на тиждень ходити на лекції тієї дурацької мови... Хіба окупанти поводяться так на окупованих землях?! На мою думку, теперішній уряд України є більш шовіністичний, як Всеросійський.

Хмара втиснув голову між плечі й хруснув пальцями.

— Слухайте, панове! На що ви це все мен говорите? Я ж не комсомолец із села... Розумію все так само добре, як і ви...

На обличчя чекістів набігли незадоволені гри-

маси. Ліплєвській нервово ляпнув губами й глянув на годинник.

— Ну... мені на засідання губпаркому треба... Галіцкій став й пронизливо глянув Хмарі в очі.

— Ну... так заграємо, пане отамане, в відкриті карти! Ви в наших руках і ми вас — застрімимо. Та перед тим ми ще з вами пограємося — так, що чорти у пеклі злякаються!

Прищуривши очі, змінив голос на ласкаво-наставницький.

— Ви ще не старий чоловік... А життя, це — гарна річ... Краще жити навіть у тюрмі з надією на майбутнє, — як зараня зігнати. Колиб ви відразу пішли з нами на згоду, то може б ми вас були звільнили зовсім і залишили на Україні.

Нам потрібні дві речі. Перша: маєте нам сказати все, що знаєте, та виявити всіх, кого знаєте.

Друга: у населення ще не вивітрів зовсім жовто-блакитний дурман, яким ви набили йому голови в 1917-20 році. Маєте на прилюдному суді сказати, що вся петлюрівщина, це — запродавці закордонного капіталу, котрі обдурюючи народ брехливими гаслами, борються лише за те, щоби повернути землю панам і фабрики капіталістам. Що ви переконалися, що для української інтелігенції, селянства й робітників — єдиний правильний шлях є: підтримати совітську владу і йти за нею. Що як бувший повстанчий отаман, ви зрозуміли, що йшли злочинним проти українського народу шляхом й закликаєте селян не вірити петлюрівським агентам та віддавати їх до рук української робітничо-селянської влади.

Про те як і що маєте говорити, — ми ще побалакаємо.

За це — ми вам даруємо життя. Не розстріляємо, а дамо десять чи п'ять літ тюрми. Через пару років — звільнимо. Як добре постараетесь на суді, вишлемо вас тільки з України до якогось центрального міста, дамо працю й будете собі жити.

Пам'ятайте лише одно: життя ваше — тепер у ваших власних руках!

— За життя я своєї ідеї і чести не продам!
Галіцкій іронічно підняв ліву брову.

— Не будемо забігати наперед... Ви тепер поденервований, думаєте серцем, а не розумом. Посидите у нас в одиночці... може місяць... може рік... охолонете трохи... подумаєте над тим, що я вам кажу... Як не хочеться вам жити тепер, — захочеться може згодом...

Начкро взяв слухавку.

— Алло! Товариш комендант! Запровадьте арештованого до тюрподу. Камера № 6. Ізоляція абсолютна! До побачення товариш Харченко!

Три червоноармійці наладували на гостро зброю. Пройшовши лябіринт кімнат, вийшли на подвір'я. По переді йшов комендант Раскін. Коли проходили ксоло маленького, продовгастого будиночку з вікнами на глухо закладеними грубими шпалами, він махнув в його бік револьвером і засміявся.

— Звідци ти на волю поїдеш... без черепа...

Тюрпод („тюремний подотдел“) містився в окремому будинку оточеному колючим дротом.

Увійшли в ганок і Раскін стукнув револьвером у залізні ґратчасті двері.

З середини нечутно підійшов у войлочних пантофлях дозорець і відімкнувши колодку, пустив Хмару та Раскіна до середини.

Комендант нахилившись до дозорця шепнув:
— Камера — 6. Ізоляція повна.

Хмара витягнув з кишені недокуреного папіроса.

— Можна сірника у вас попро...

Дозорець приклав до уст пальця: — Тссс...
Потім різнув себе пальцем по виставленому язичі і многозначно приклав палець до носа.

В тюрподі панувала мертва тиша.

Давши знак пальцем, дозорець підвів арештованого до столика й поклавши перед ним листок паперу та олівець — нахилився до його уха.

— Напиши своє прізвище, скільки літ і звідки походиш. Та від цієї хвилини забудь, що у тебе прізвище й що ти маєш голос.

Скінчивши „формальності“, повів попід двері камери в кінець темного, покрученого коридорчика. По дорозі затримав за рукав і мовчки підняв ляду у підлозі. Знизу пахнуло смердючою вохкістю й холодом.

Нахилився до уха:

— Як заспіваєш, або голосно заговориш — підеш на три дні „туди“ і нічого не дістанеш їсти.

Камера № 6. Стіни вогкі. Дві стіни до половини мокрі. Загратоване вікно, ззовні закрите цілком дощатим щитом, пропускає трошечки світла — ніколи сонця. Проти вирізки, через яку дозорці глядять у камеру, — голий тапчан. В куті смердюче відро.

Якийсь час ходив по камері. Потім впав на тапчан і заснув тривожним сном.

Снилося галицьке місто й рідне село, Остапчук і Галіцкій, та ще хтось ніжний й ласкавий, про зустріч з ким так мріяв, як переходив Збруч.

IV.

Потяглися одноманітні, сірі дні. Темрява й тиша гнітили, вимотували нерви.

Дозорець, кацапчук Арбузов на кожну спробу забалакати хоч би шепотом, щоб почути людський голос — лише пророблював свої маніпуляції пальцем коло уст і носа. Другий, кацапчук Котельников, — робив німу жахливу міну й загрожуюче кивав пальцем.

Двері відмикалися три рази. Рано дозорець забирав відро - „парашу“ і подавав півфунтову пайку хліба та бляшанку з під консервів чистого окропу. На обід що дня подавав ту саму бляшанку ріденької пісної зупи звареної з сильно стухлого пшона*). У вечері знову бляшанка окропу.

Хліб з'їдався відразу, не заспокоюючи голоду. Від пшонянки бурчало в роздратованому шлункові. Дужий організм вимагав їжі. Хмара чув, як з кожним днем падав на силах. Від кількох хвилинного ходження по камері — закручувалося в голові.

Все довше пролежував на тапчані гамуючи думками крик голодного тіла.

*) Подільська заготконтора передала губ. ГПУ більше двох тисячів пудів зіпсутого у складах пшона. Цим пшоном годували в'язнів у тюрподі ГПУ на протязі цілого 1924 і початку 1925 року.

Кілька разів викликали опівночі на допити. Відповідав одно: нікого й нічого не знаю. Говорити на суді проти свого сумління і переконань — не буду. Розстрілюйте.

Дошкуляла подратована на допитах папіросами звичка. Шалено хотілося курити.

Не втерпівши попросив раз на мігах дозорця, щоб дав докурити папіроса. Отримав німу відповідь складену із трьох пальців. Був лютий на себе, що напросився на приниження.

Часом у вечері, голодним вовком завивала коло тюрподу спеціально улаштована авто-сирена. Клацали вихідні двері. Стукав засов найближчої до них камери. Вночі знову стукали двері. Чулися кроки, лайка, часом крик або плач. Здогадався, що то привозили і забирали на розстріл смертників.

Одного вечора, коли сирена понуро завила на вулиці, — камера несподівано відчинилася. На порозі став ніколи не розмовляючий дозорець із задоволеним усміхненим обличчям.

— За смертниками до тюрми поїхали... Ти на авті не проїдешся... Ми тебе звідци заберем... Хочеш закурити?

— Ні.

Замкнув двері.

Через пів години знову почулося виття. Лязнули вихідні ґрати. Кроки наблизилися до шостої камери. Шелеснув ключ. На порозі став вартовий комендант Рубцов із револьвером в руці і пропустив до камери двох молодих селянських хлопців зі скрученими назаді дротом руками.

— Сідай, ти в цьому куті, а ти в тому! Як підведеться котрий — тут кулю дістане!

Один із хлопців несміливо обернувся до Рубцова.

— Товариш комендант! Мені на сторону треба...

— Валяй в штани!

Задоволено засміявшись від свого „дотепу“, Рубцов обернувся до Хмари.

— Можеш через них бабуні на той світ поклін передати... Най тобі там місце приготує...

Двері замкнулися.

При скупому світлі брудної електричної лампки Хмара приглядався до хлопців.

З змертвілими, зблідлими обличчями неповоротно сиділи по кутках.

— За що ви, хлопці?

Молодший неначе прокинувшись заперечуючо замотав головою.

— Нізащо... Ой — нізащо!..

Старший, гарний брунет, мотнувши головою, відкинув з очей кучеряве чорне волосся.

— Покинь Стьопа!.. Все рівно вже...

Багринівські ми... У Гальчевського в повстанчому загоні були... У двадцять другому році комуніста з Винниці піймали... Пожалували — не вбили. Дали двадцять п'ять нагайок і нагнали. Тепер він нас упізнав в місті й арештував з міліцією. Наговорив того, щой не було. Присудили до розстрілу. Тепер — от... привезли...

Молодший поклав лице на піднесені коліна і зайшовся плачем.

— Мамусю моя, бідна моя!.. Рідненька моя!.. На когож я тебе одну стару покидаю?!..

Товариш нервово рухнувся в своєму куті.

— Покинь Стьопа! Не заводь... Все рівно вже... Нічого не допоможе...

Поклавши голову на стіну, засмученим поглядом подивився на Хмару.

— А вмирати не хочеться — ой не хочеться... Весна починається... Зазеленіє все... Ліс... Поле... На вулиці хлопці з дівчатами співатимуть... Моя вийде... а я вже гнити буду... Ех! — хоч би ще рік пожити...

Притихнувши було Стьопа знову зайшовся плачем...

— Старенька моя — рідна моя!.. Хтож тобі з'оре — хто засіє?!..

— Покинь Стьопа!.. Люди допоможуть — знають за що ми погинули...

Хлопець перестав причитувати і уткнувши голову в коліна, распучливо, півголосом заводив на одній ноті.

Товариш його вилаявся й підвівшись з кутка став нервово ходити по камері рухаючи перетягнутими дротом, до чорного распухлими, руками.

Засувка тихо піднеслася і в визірку просунулася довга люфа „Мавзера“.

Зауваживши її, хлопець став проти визірки.

— Ну — стріляй! Чорт тебе бере — стріляй тут — не все рівно?!..

Постоявши якийсь час, знову почав ходити. Люфа тихо, гіпнотизуючо поверталася вслід за його рухами.

Хлопець якийсь час скося поглядав в її бік, потім втягнув голову в плечі й мовчки сів в своєму куті.

Коло одинадцятої в ночі, на порозі станув Рубцов з двома дозорцями.

— Ну, хлоп'ята, давайте свої гарбузи під кулю. Ти, храбріший, — ходи перший!

Підвівся і мовчки пішов.

Стьопа, розкривши скривлено уста, застиглим поглядом дивився йому услід. Продовжував дивитися в ту саму точку й тоді як двері вже замкнулися.

За кільканадцять хвилин — знову стукнув засув.

— Ну, маленький, ходім — до мами тебе заведем. Ставай — чого дивишся?!

Стьопа сидів неповоротно, якимось здивовано придивляючись до чекістів.

Коли стали наближатися до нього — звисив голову і повалився на підлогу, стративши притомність.

Арбузов відтягнув його за ногу на середину камери й вдарив чоботом у бік.

— Ставай — не роби фіглів!..

Рубцов з другого боку копнув в обличчя. З уст вибіг струмок крові, але Стьопа не рухався. Котельніков засміявся.

— Диви! Мліє, як панєнка... Зараз я йому одеколону дам понюхати...

Вхопивши з кута смердяче відро—кібель вилляв усе з нього хлопцеві в лице.

Стьопа зідхнув і розкрив здивовано очі.

Підхопиши під руки, дозорці потягли його з камери зів'ялого, заплітаючого ногами.

Рубцов, виходячи останнім, вишкірив до Хмари зуби.

— Тебе теж треба буде так тягнути, чи сам підеш?..

Хмара лежав на тапчані й думкою проводив Стьопу.

Стукнули ґрати вихідних дверей... Подвір'я... Прохід у колючому дроті... Гараж... Задня стіна з піском за дошками... Лицем до неї ставлять Стюпу що хитається... Рубцов наближає до потилиці рушницю... Постріл... Череп злітає...*) До дощок прилипають бризки скривавленого мозку... Тулуб падає поруч товариша — а у того чорні кучері зліплені червоно-білою кашою покривають збезформлене обличчя... „А вмирати не хочеться — ой не хочеться... Зазеленіє ліс... Поле... І моя вийде... А я...“

Холодним вужем лізе в мозок Хмари друга думка. Йде зі скрученими дротом руками... він.. Хмара... Ганок... Прохід... Гараж... Стіна перед очима... Постріл... Розприскується мозок... Бараном... Зі зв'язаними руками...

У всіх клітинах, у всіх атомах тіла розлягається нечутний крик протесту. Не хочу!.. Виходу!..

Зірвавшись із тапчана оглянув двері, стіни,

*) За урядовими приписами, виконання смертних засудів у совітах переводиться від 10 години у вечері до розсвіту. Вбивають ззаду, пострілом із однієї рушниці в малий мозок. Коли рушниця при цьому скерована трохи до гори, то куля і гази зривають з голови череп. Уміння так „розстріляти“ — є „пихою“ для кожного чекіста. Арбузов, під „добрий настрій“ оповідав мені, що у його із десяти — злітає вісім черепів. Перед смертю засуджений мусить за приписами бути роздягнений до нага. Робиться це для того, щоби при збезформленому обличчі, хтось з близьких, викопавши трупа не упізнав його по одежі. А може ще більшу роль відіграє тут просто „ощадність“, бо зняту із смертників одежу, звичайно гіршу, ГПУ потім видає в'язням та висильникам, які не мають у що одягнутись. Кращі убрання ідуть до агентурних гардероб.

грати... Закрутилися десятки плянів утечі — один від другого абсурдніший.

До дверей знову наблизилися кроки. Стукнула колодка... Рубцов з розсміяним обличчям, з нервово бігаючою в зубах папіросою... У Арбузова руки і кінець носа в крові. Від носа на щоку простягся мазок крові зроблений рукою... У Котельнікова в руках кавалок телефонного проводу.

— Ну, отамане, давай руки назад.

В серце вдарив холодний струмок. Що це?! Невже — кінець?.. Став з погаслим поглядом. Дозорці вхопили руки й скрутили їх назаді проводом. Почувши себе без рук, Хмара стиснув зуби. Ех дурень! Було кинутися і загинути в боротьбі, а не бараном... Хоч би очі котромусь вибив!..

Рубцов весело поляпав по плечі.

— Ну, браток, прийшла й твоя година...

Хмара криво усміхнувся.

— І без суду?

Рубцов засміявся.

— На чорта нам суд — час дурно марнувати... Ми тебе — під час утечі — зрозумів? Вели на допит — а ти кинувся утікати... А ми тебе „шльопнули“ і все в порядку... Ну — рухай!..

Блиснула думка — не йти. Найберуть силою... Почують інші в'язні... Але в ту ж хвилину все тіло обгорнула глибока апатія. Та чи не все одно?! Раніше — чи пізніше...

Твердим кроком переступив поріг камери. Котельніков, який мав дижур, замкнув за ними вихідні двері. Арбузов взяв у ганку з кута французьку коротку карабінку й набив її на гостро.

Перейшли дворик тюрподу і йшли між будівлями до головного будинку.

Арбузов доторкнувся холодною люфою до потилиці.

— Можна тут...

Рубцов, який йшов збоку, тримаючи мавзера коло вуха, стукнув ним по люфі карабіна.

— Ні. Далі... В проході до воріт...

Хмара йшов вичікуючо стиснувшись.

Якось дивно лоскотало те місце, де голови торкалася люфа карабіна, неначе хтось м'яким пером сверлив там діру.

По всьому тілі бігали млосні струмочки, які прагнули — але невідомо — чи продовжити, чи скоротити це вичікування товчка, що мав перекинути за таємну межу буття й небуття, а в мозку, як на сміх, крутилися дурненькі образки дитинства. Коли порівнялися з проходом між будинками, який вів до головних воріт, — Арбузов знову доторкнувся люфою.

— Одійди, комендант, а то заляпаю...

Рубцов голосно засміявся.

— Покинь, Арбузику... Шльопаєм, як назад будем вести.

Увійшли до секретно-оперативної частини й розв'язали руки.

— Машеруй у кабінет до товариша Галіцкого! Начкरो зустрів привітливо.

— Я, товариш Харченко, зараз не маю часу багато з вами балакати. Викликав тільки, щоби подивитися, як ви себе почуваете. Виглядаєте не дуже добре... Не надумалися ще?..

Хмара понуро мовчав.

Галіцкій взяв зі стола револьвер і почав ним гратися.

— Переконувати та уговорювати я вас більше не буду. Ідеї — на бік. Ми пропонуємо вам звичайну комерційну комбінацію: життя — за кілька слів на суді. Може ви думаєте, що ми не дотримаємо слова і після того суда все таки вас розстріляємо? Для нас — це не було би вигідним. На такому суді ми мусимо показати себе „ліберальними“. Ви — не останній... Як що будемо судити вас за замкненими дверима — річ інша... Зрештою — ми можемо покінчити з вами кожної хвилини без всякого суду. Скажу — і вас застрілять у подвір'ї „при спробі тікати“. Захочу — застрілю вас отут в кабінеті „при спробі напасти на мене“. Крім всього, ми послали до колегії ОГПУ на затвердження нашу постанову про розстріл вас. Через тиждень — два, зможемо забрати до гаражу без всяких церемоній з судами. Як що ви порозумнішаєте — ми це анулюємо і улаштуємо прилюдний суд. Маєте ще час — можете надумуватися. Здійснити нашу умову можна лише тоді, як я побачу, що ви порішили вже міцно. Нам нецікаво зібрати людей для того, щоби ви викинули якогось коника. Крім того, на такий суд нам потрібна для вас декорація. Потрібні ще люди. Мусите їх дати. Одного вас судити на прилюдному суді нецікаво. Поки що — до побачення.

Начкро натиснув під сукном на столі гудзик. На порозі став вартовий комендант і три червоноармійці.

Відпровадили до тюрподу як звичайно.
Тієї ночі Хмара вже не спав.

Та в камері № 6 було вже два Хмари.

Той, що містився в першому говорив:

Хочу жити! Треба рятуватися поки час. Галіцкій каже правду. Розстріляти мене тоді — їм не буде рації. Буду в тюрмі... Буду мати досить хліба, якусь зупу й кашу. Не буду голодний. Буду жити надією на втечу, на волю і помсту. Буду ще боротися за волю Батьківщини... Побачу ще Україну вільною...

Та другий Хмара — іронічно хитав головою: Дурню-дурню!.. Бачив кого й за що розстрілюють, а тебе помилують?.. А як і помилують — то розумієш що хочеш зробити?! Розумієш, що ти хочеш сказати селянам, яких сам підбурював до боротьби, яким через тебе палили хати та які все таки вірили тобі, переховували, ризикуючи своїм життям, йшли на твій заклик в боротьбу й гинули во ім'я тої Ідеї, яку ти тепер хочеш прилюдно оплювати. Якою ганьбою покриєш ти в їх очах своє ім'я! А що скажуть товариші, за кордоном! Довідавшись — з огидою відвернуться і занесуть тебе на листу зрадників. Живим тебе вже все рівно вороги не випустять з рук. Не зможеш ні кровю їх змити з себе плями, ні виправдатися. Так не краще вмерти з гордо піднесеною головою?!

— Ти вже забув як вмреш?! Хто вшанує тебе за це? Забудуть як забули вже тисячі... — відкликався інший Хмара й починав викладати свої аргументи. Без кінця сперечалися два в одному. Та коли в щілини вікна пробилось денне світло — в камері був вже один, той самий Хмара: ідеї і чести за життя не продам... Розстрілюйте.

V.

Минали дні й тижні. Що кілька днів у Хмариній камері були смертні „гості“. Сиділи три-чотири години і йшли туди, — звідки нема повороту. Кожний інакше дивився смерті в очі. Одні молилися, другі ридали, треті були понуро спокійними. Були такі, що сміялися в очі катам та глузували з них. Були такі, що божеволіли в останні години. Та від всіх Хмара чув одно найщиріше бажання: Жити! Ще хоч рік... хоч місяць... хоч один день...

Вони заражували цим бажанням його душу. Отруювали цим словом йому мозок.

Одного ранку, після розстрілу двох мужчин та жінки, що цілий вечір ридала й реготалася б'ючись в істериці коло Хмариного тапчана, — до камери зайшов Галіцкій.

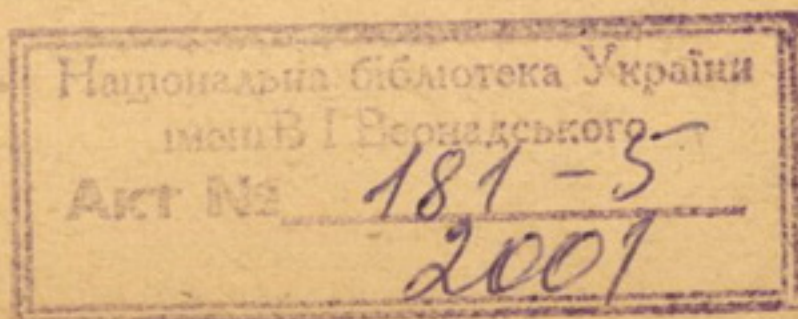
— Ну, як поживаєте, товариш Харченко? Щось ви зле виглядаєте... Певно годують вас не дуже добре?

— Хіба ви не знаєте...

Начкро легенько усміхнувся.

— Як ви до нас — так ми до вас...

Н-н-н—у — нічого. Я скажу щоби вам дещо приносили. Треба вас перед смертю трохи поправити... Одержали вже постанову колегії з Москви

про ваш розстріл... Та маємо час — спішити нікуди. Потреба в тому, що ми вам пропонували, помалу відпадає. Внутрішнє положення України складається так, що можемо вже обійтися без комедій. Та посидьте ще — може щось цікавого для нас пригадаєте собі. Може почитати маєте охоту? Можу вам цю книжечку покинути — я як раз її скінчив. Арбузов! Вкрути сюда яснішу лампку а на день давай гасову.

Кинув на тапчан московський переклад якогось легкого французького роману, змонтованого з кохання, вина та смачних вечер.

Через годину Арбузов приніс розкішне снідання в посуді ресторану „Уніон“. Білі серветки... В термосі була чорна кава з лікером. Поклав на тапчан сотку дорогих папіросок і сірники.

Такий самий був обід та вечеря. То саме в наступні дні. Найкращі дання — вибагливо змінялися. Оба дозорці ввічливо й „приємно“ балакали, давали читати газети.

Через тиждень — Арбузов зайшов до камери і мовчки забрав коробку з папіросами, сірники, кавалок білого хліба, який залишився від вечері, книжку.

— На що це ви забира...

Дозорець, суворо виваливши очі, мовчки різнув себе пальцем по язичку й приклав палець до носа. Знову пів фунта гливкого чорного хліба і окріп. Знову смєрдяче стухле пшоно. Забруджена матова лампка — пішла на своє місце. Знову тиша й темрява...

Тягнулися дні та ночі. Ніхто не приходив. На допити не викликали. Все частіше думав над сло-

вами Галіцького, що те, що вони йому пропонували — вже для них непотрібне. З темного кутка душі вилазив жаль і злість на себе. Хотілося їсти. Тупо-в'їдливий біль голоду запановував над всіма почуттями, відганяв на бік всі думки й бажання. На перший день після „зміни“ не міг проковтнути смердючої пшонянки. На другий присилував себе. На третій жадібно сьорбав огидну юшку, вибирав пальцем із дна пшоно, а шлунок інтимно сполучившись з мозком, викликали перед очі смачні обіди і вечері.

Були хвили, в які почуття голоду перемагала мрія про волю, але не куплену ціною зради, а видерту власними руками. Ночами, припавши до маленької дірочки, зробленої у дверях нижче визірки (для підглядання), не тільки слухом, а всіма нервами, тим шостим чуттям, яке вироблює небезпека, — вивчав життя тюрподу. Привчився чути нечутні кроки дозорця. Безпсмилково відгадував, де він знаходиться. Міська електровня давало світло лише до першої години ночі. По першій тюрпод поринав в абсолютну тьму. Лише коло вихідних дверей висіла гасова лампа.

На дворі було вже тепло. Під час останніх викликів на допити — бачив в ганку, за ґратами вихідних дверей ліжко і столик. Дозорці вартували по дванадцять годин. Оглянувши увечері камери — виходили й лягали в ганку.

Після першої, що деякий час, клацала вихідна решітка і дозорець нечутно йшов попід камери. Присвітивши у визірку електричним ліхтариком, оглядав камеру і йшов до наступної.

В одну з ночей, в голові Хмари зародився

плян утечі менш фантастичний від попередніх. Тюрпод був зроблений з приватного будинку. Двері залишилися звичайні деревляні з „фільонками“. Вирізати одну долішню фільонку, вилізти після першої в коридорчик й причаївшись за рогом — зачекати доки дозорець зайде оглядати камери... Пропустивши коло себе — вхопити ззаду за горло... Револьвер і ключі... В ганку, коло ліжка французька карабінка, з якої розстрілюють...

Кругом тюрподу стоять на стійках червоноармійці... Алеж ніч... За дротом відразу сади... Зброя в руках... Все було таке просте і здійсниме... Лише... чим вирізати діру в дверях?! Покалічив собі пальці, дряпаючи дерево нігтями... Пробував малесеньким кавальчиком шкла, знайденим на вікні... Переконавав себе, що мусить щось придумати... Коли мрія про втечу блідла — мозок знову шукав виходу, то в „прилюдному судові“, то... в смерті з гордо піднесеною головою.

VI.

Одного вечора, задрімавшого Хмару розбудило довге виття сирени від'їжджаючого авта. Цей звук завжди вбивав в йому мрії і вкидав в обійми понурої безнадійности. Майстер, який вкладав цей багатотонний „спів“ на всіх нотах гами в уста сталі — мусів бути добрим знавцем музики смерти. Це було жадібне виття зграї голодних вовків, що оточили серед поля безборонну дитину, распучливий крик жертви про рятунок та огидний сміх гієни над трупом — в кінцевих акордах...

За пів години в тюрподі були нові смертники, лише до шостої камери їх не дали.

Коло одинадцятої Хмара скоріш відчув як почув, що до його дверей тихо підкрадається кілька чоловік.

Тихий шелест ключа і на порозі стануло трьох червоноармійців з скерованими на його груди рушницями. До камери зайшов Рубцов з обома дозорцями.

— Руки назад!

Хвилина замішання й потім знову жаль та лють на себе.

— Ех — дурень! Знову дав себе звязати... Це вже певно — за постановою колегії...

Вийшли в коридор і стали коло камери № 8 — останньої перед вихідними дверима.

Котельніков відімкнув її.

— Виходь!

З камери вийшли молодий ще чоловік і жінка з гарним інтелігентним обличчям.

Руки в обох були звязані.

— Ставай один за одним! Випускай Котельніков!

— Це ви вже нас розстріляєте? — тихо запитала жінка надщербленим голосом.

Рубцов засміявся.

— Ні — спати тебе разом з чоловіком покладемо...

Коло ганку обабіч кожного стануло два червоноармійці. Шість багнетів нахилилося, торкаючись тіла.

Попереді йшов Рубцов. За ним Хмара, жінка, потім третій смертник. Позаді Арбузов зі своєю французькою карабінкою.

Тепла літня ніч дихнула в лице ласкавим

повітрям. Хмара з під лоба глянув на повний місяць над садами. За деревами сильний дівочий голос співав якусь знайому пісню... Десь зовсім близько голосно сміялася якась пара, перебиваючи одно одного веселими викриками...

Гаряча хвиля стиснула отаманові горло.

Жити! — крикнуло щось у грудях.

— Ох — як хочеться жити... — неначе луна на той „крик“, почувся за ним приємний низький голос „смертниці“.

— Що за балачка!? — обернувся з московською лайкою Рубцов, махнувши револьвером.

Прохід у дроті. Кількадесять кроків... Широко відчинилися двері до гаражу... У першому переділі, коло столика під сильною електричною лампою, Галіцкій та помішник губпрокурора — жид Сталов. В куточку стояв з карабіном фірман ГПУ — маляр Сабо.

Червоноармійці станули кордоном від дверей. Коли смертників підвели до стола — Сталов витягнув з течки кілька папірців.

— Громадянин і громадянка Оніщенко! Вам присуд вже читали... ну та прочитаю вам ще раз...

Взяв друкований папір й почав в московській мові з легким жидівським акцентом.

„Іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Подільський губсуд, по надзвичайній сесії, у своєму законному складі, під головуванням начальника губ. ГПУ т. Ліплевського, при членах: начкро губ. ГПУ т. Галіцкому та членові Губсду т. Берманові, розглянув на закритому засіданні справу гр-н Андрія та Катерини Оніщенко, похо-

дях з м. Київа, що займалися учительством в початкових школах, по обвинуваченні їх за арт. 58 та 76 через 17, карного кодексу.

...Знайшов:... Приймали активну участь у боротьбі українських підпольних контр-революційних організацій, що ставили собі за ціль відірвання України від ССРСР, шляхом переховування у своєму мешканні ховаючихся від Чека та Політ-бюра членів повстанчих комітетів і ватажків розбитих червоними частинами повстанчих й партизанських загонів...

...До початку травня 1924 року, учителюючи в селах подільської губернії, виховували в шовіністичному, ворожому до совітської влади духові дітей, навчаючи їх противодержавних деклямацій і співів та плекаючи в них любов до саможийної кулацької України...

...Постановив: з огляду на ідеологічно-соціально ворожість обвинувачених до влади працюючих мас України — примінити до них найвищу міру соціального захисту — розстріл.

Присуд може бути обжалований до найвищого Суду УССРСР на протязі 24 годин від об'явлення.

Голова: Ліплевський. Члени: Галіцкій і Берман. Секретар: Зільберман“.

Жінка розкрила уста й ковтнула повітря.

— Алеж... ми подали касацію... ми ж переховували лише двох... і не знали навіть, хто вони...

Сталов іронічно усміхнувся.

— Алеж... „переховували“?! — отже — знали..
Вашої касації до найвищого суду надзвичайна сесія не пропустила. Це є її право предбачене законом.

Отже тут ще є затвердження присуду найвищим судом, якому ми самі посилаємо кожна таку справу. Порушення процесуальних приписів при розгляді вашої справи — найвищий суд не знайшов...

— Алеж... голова суду й один член, нас допитували, затверджували слідство, розписані на акті обвинувачення...

Прокурор перекинувся усмішкою з „членом суду“ Галіцкім.

— Склад суду був законний. Отже... ви подавали ще телеграму про помилування до всеукраїнського старости...

Так от тут... „Розглянувши... з огляду на важкість злочину і соціяльну небезпечність засуджених — прохання їх залишити без наслідків. Голова ВУЦВК Петровський. Секретар Буценко.“

Жінка засмучено, з любов'ю глянула на свого чоловіка, який стояв здвигнувши брови, міцно затиснувши уста.

Прокурор обернувся до Хмари.

— А ви засуджені по лінії ГПУ... Вам товариш Галіцкій прочитає постанову колегії...

Галіцкій „ласкаво“ усміхнувся Хмарі й взяв зі стола папірець.

„Колегія об'єднаного ГПУ, в складі голови т. Дзержінського, членів т. Менжінського та Ягоди, розглянувши... постановила: Харченка Семена Васильовича — розстрілять.“

Прокурор склав до течки папери.

— Ну — здається все... Можна закінчувати...

Жінка нервово здригнула плечима.

— Товариш прокурор! дозвольте нам з чоловіком перед смертю поцілуватись...

Галіцкій з усмішкою підняв руку.

— Не спішіть... Ми ще вас роздягнемо... Голими смачніше собі поцілуєтесь...

Прокурор зареготався. Всі усміхнулись.

Арбузов розв'язав смертниці руки.

— Ну — роздягайся! Тільки живо і все скидай, до останньої шматки.

Зніяковіла жінка стояла, не рухаючись.

— Е — та я бачу — ти бариня! Покоївки тобі треба...

Шарпнувши застіжки, став роздягати жінку. Знявши сорочку і панчохи — знову зв'язав їй руки.

Потім проробили ту саму операцію з чоловіком, який палаючими від ненависти очима слідкував за роздяганням жінки.

Рубцов глянув на Галіцкого.

— Отамана розв'язувати?

Той усміхнувся.

— Розв'язи... Може вхопиш по зубах... Найіде так!

Прокурор рухнув бровами.

— Буде трохи „недотримання приписів...“

Абрузов розщепнув Хмарі пояса.

— Ну штани з підштанками та чоботи я здійму, а решту — потім стягнем...

Поки Абрузов возився з Хмарою, жінка наблизилася до чоловіка і поклала голову йому на плече. Він наблизив свої уста до її. По лиці його побігли грубі сльози.

— Прощай Катю...

— Прощай Андрію...

— Можете не прощатись — усміхнувся Галіцкій — в одну яму підете...

Абрузов з сяючим від задоволення калмицьким обличчям — закрутив головою.

— О — ні, товариш начальник! Я її з отаманом положу, а чоловіка — набік!

Очі жінки злякано закруглилися.

— Я вас прошу! Не робіть цього...

Вся зграя зайшлася голосним реготом.

— Ну — досить! — стукнув Галіцкій рукою по столі — давай у той переділ!

Наступний переділ гаражу, була зацементована кругом кімната. Цементна підлога нахилена трохи вперед і до рівчака на середині, по якому кров розстріляних збігала до старого кльозету. На пів метра від задньої стіни стояла дощана загорода, за якою був пісок. Дощки на середині були подіравлені кулями й заляпані темними плямами.

Смертників поставили в чергу коло правої стіни: з переду Оніщенко, потім жінку, потім Хмару.

Рубцов підійшов до „стенкі“, заклав до карабіна набій і кивнув Оніщенкові пальцем. Той оглянувся, мовчки кивнув головою дружині й пішов до Рубцова.

— Ставай лицем до стіни! Ближче!

Жінка глухо застогнала і замкнувши очі поклала назад себе голову на плече Хмари. Сотні шматків почувань та думок вихром крутилися в цю хвилину в голові отамана і одною з них, смішною й дикою в цім положенні — був жаль, що ніколи вже не притисне до грудей жіночого тіла, ніколи вже не вип'є радощів кохання...

Глухо вибухнув постріл. Чашка Оніщенко злетіла з голови і, вдарившись до дощок, ляпнула на них новими плямами.

Хмара почув, як на його лице впали теплі бризки. Жінка, жадібно хапнувши повітря — зсунулася по йому на підлогу.

Рубцов відсунув ногами трупа Оніщенка під стіну й захопивши її за ногу, — виволік на середину.

Піднявши за руку, копнув чоботом в груди. — Вставай! Нема часу в обмороки гратися! Жінка не рухалася.

Прокурор підійшов і порухав черевиком лице смертниці.

— Бий так — лежачу...

— Не можна — усміхнувся Галіцкій — куля від цементу рікошету дасть...

Рубцов нахилився й витягнувши гребінь, розпустив довге розкішне волосся. Намотавши його на руку, перекинув непритомну жінку вдаром ноги на живіт. Підтягнувши по підлозі до стіни підняв за волосся голову від землі, лицем до дощок, і моргнув Арбузову.

— Валяй!

Арбузов став на коліно й приклав свою карабінку до потилиці.

Волосся разом з черепом підскочило і лишилося в руці вартового коменданта. Сіра маса мозку бризнула йому на ноги та дошки.

Витерши волоссям чоботи, Рубцов шпурнув череп під стіну на Оніщенка. Відсунувши ногами свіжий труп до першого — нахилився й голосно плеснув мертву жінку по повному бедрі.

— Пропав варстат!.. Ну, отаман, — обернувся він до Хмари, — підходь...

Хмара зробив кілька кроків і став мало не торкаючись обличчям заляпаних дощок.

Проти правого ока, на дошці висів чималий кавальчик мозку.

Чому він не падає?... — засвердлила мозок думка.

Позаді хтось щось балакав. Ляснув затвор Рубцового карабіна... Шкіру на голові обпалив горячий подих пострілу... — Чому я не падаю?... — засвердлила друга думка.

Десь здалека донісся веселий голос Галіцкого, котрий поклав йому руку на плече.

— Ідіть, товариш Харченко, до своєї камери. Це я тільки познайомив вас з тим — що вас чекає...

Були ще „зміни“... Коли Хмара впав в глибоку апатію, підчас якої чоловікові зовсім однаково, що з ним буде — начкоро, відповідною грою, постарався вивести його з неї на протязі трьох-чотирьох днів і вернути йому жадобу життя, але вже на ступінь в нижчій формі.

Коли кінчилося пів року заточення в тюрподі, в камері № 6 вже не було отамана Хмари, душа якого горіла величною ідеєю, який во імя неї — з одвертими очами йшов на зустріч небезпеці й смерті, що в боротьбі і крові шукав ліків на біль за долю Нації. Його вбила тиша, темрява, голод, щовечірнє нудне дожидання смерті... Його добило непоборне, болюче бажання жити тих, що йшли на смерть через його камеру... В камері № 6 залишився чоловік-тварина, який хоче їсти, жити й розмножатися.

В одну із ночей Хмара сидів в кабінеті Галіцкого і називав хлопців, які приймали участь разом

з ним в повстанчій боротьбі й залишилися дома.

Переглянувши записане, Галіцкий скривився.

— Я бачу тільки п'ять чоловік, яких можна посадити на лаву підсудних. І на тих ви не даєте більш-менш солідного матеріялу...

— Ті, що робили щось більше — за кордоном...
Галіцкій прищурило око.

— А чому ви нічого про Яблонівського не кажете?

— Про якого Яблонівського?

— Покиньте удавати дурня — це вам не до лиця. Яблонівський... учитель, котрий вам багато допомагав під час повстанчих операцій, якому ви передали листа із за кордону перед своїм приходом, щоби він підготував вам ґрунт...

— Я від 1922 року не знаю де він і що з ним...

— О — не турбуйтеся... Він в сусідній з вами камері, а лист ваш — ось — у мене в течці... Ну, а про Іваніва — скажете мені щось?

— Який це Іванів?

— Не пам'ятаєте?... Молоденький хлопець, котрий з вашого доручення в 1921 році служив у нас в Чека. Висланий на операції у ваш район, — віддав вам у руки групу чекістів, яких ви порубали у лісі... пригадуєте?

— Він за кордоном... працює кельнером...

— Він недалеко від вас... в тюрподі... Ви його письмо знаєте — ось протокол допиту підписаний ним учора...

Хмара втягнув голову в плечі.

Галіцкій піднісся й через стіл поклав йому руку на плече.

— Ви зараз думаєте, що ми вас все рівно роз-

стріляєм... Не турбуйтеся... Я це все знав і тоді, як перший раз балакав з вами... Колиб на ваших руках не було нашої крові, — то ви не уявлялиби для нас ніякої цінності... Ваш суд мусить збілянсувати наші рахунки... Ми свого слова дотримаємо. Можливо, що засудивши вас на кілька літ для форми, — переведемо вас до Харкова і звільнимо, як що ви погодитесь щиро працювати з нами. Будете собі з Тютюнником. Але ми мусимо забезпечити себе, що ви не втічете знову за кордон...

— Після того суду, дорога за кордон мені буде відрізана.

— Згоджуюсь. Та на всякий випадок переписете своєю рукою одного листа, якого ми відішлем по належності. Можете дописати, що хочете, виходючи „із своїх сучасних поглядів“ — розумієте? — Харченко! — закликав він з другої кімнати Харченка-чекіста — у тебе готово там все?

Харченко приніс і поклав на стіл друкованого на машинці листа.

Галіцкій підсунув його до Хмара враз з пером та чистим папером.

Хмара взяв листа й став читати. Стрічка за стрічкою впивалися в серце отамана нові голки...

Лист від нього до головного Отамана Петлюри, в якому він, Хмара, признавав, що вся боротьба під національним прапором була шкідливою і ворожою для українського народу, й закликає головного Отамана до повного припинення її. В тому листі він стверджує, що всі балачки в закордонній пресі про звірства большевиків на Україні, про визиск України Москвою — гола брехня.

Совітська власть на Україні це — правдива влада самого Українського народу, який відчуває себе щасливим під її проводом.

Хотілося змінити листа і кинути в лице Галіцкому. В мозку промайнуло кілька образків з недавнього минулого... Підсунув до себе чистий папір й став переписувати.*)

VII.

Під осінь до тюрподоу посадили коло чотирьохсот сіоністів — молодих жидівських націоналістів.

Камери були заповнені до неможливого.

Хмара сидів вже у пятій, бо у шостій був „абсолютно ізольований“ полковник Дігтярів, якого привезли з кордону з дружиною і двома дівчатками.

Камера була сухіща й ясніща. Отримував вже фунт хліба, часом додатково кавалок білого та ковбаси. Іноді трохи цукру і тютюну. Після того, як „договорились“ з Галіцкім — два рази денно виводили на кілька хвилин на двір.

При переформовуванні камер з прибуттям сіоністів, до п'ятої камери посадили ще й проскурівського жида-пачкаря Бенчика Кур'єра, який заплутався на кордоні в якісь „делікатні справи“ й теж дожидав рострілу, та одного із вагажків сіоністичної молоді — Льову Кацмана.

Утрюх час збігав лекше. Бенчик, котрому Галіцкій на першому допиті викрутив (скалічивши

*) Лист цей переховується в одому з архівів за кордоном.

на ціле життя) і попик папіросою полові органи, — все охав, що його розстріляють, та в голос мріяв про втечу!

Льова, серйозний, ідеалістично успосіблений хлопець, відносився до Хмари з повагою і співчуттям. Сіоністів, при прибутті їх до тюрподу, обшукували не дуже старанно, й на другий день, отримавши хліб, — Льова витягнув з кешені міцного складаного ножа.

Серце Хмари здригнулося: ніж!.. Те чого бракувало для здійснення того пляну втечі.

Через кілька днів присів до хлопця.

— Льова! Віддайте мені свого ножа.

— Таж можете вживати його, коли схочете.

— Вас може переведуть до в'язниці або іншої камери. А мені може він вирятуює життя...

Льова мовчки витягнув і віддав Хмарі ножа.

Уживав його якнайобережніше, щоби не помітив дозорець.

Мав чим вирізати „фільонку“, але була й нова перепона. — Не був сам у камері!

Бенчик не спав ночами і сам носився з абсурдними мріями про втечу.

Можливість здобути волю та життя, обминувши той болючий прилюдний суд — знову пробудила в Хмарі духа. Мозок заповнився лише цією думкою. Очі невдержно притягала до себе „фільонка“. Револьвер і ключі в руках... Відімкне камеру № 8, в якій сидить знайомий, теж кандидат до гаражу, з котрим випадково порозумівся через в'язня, що приходив мити камеру. У двох відімкнуть вихідні двері... Карабінка... Як не вдасться непомітно проскочити поуз стійкового на подвір'ї

— буде ще рушниця... Через дріт — в ніч... До кордону сто вісімдесят кильометрів...

Серце то завмирало, то пускалося шаленим чвалом. Пробігло нару тижнів. Сіоністів за винятком ватажків відправили з тюрподу до в'язниці. На дворі похололо. Перепадували дощі. Ночі стали темні, безмісячні. Боявся пропустити їх.

Однієї ночі, коли по щитові вікна сік дрібний дощ — сів коло Кур'єра.

— Бенчик! Я сьогодні буду тікати.

— Ой... я з вами...

— Бенчик... злякаєшся...

— Ой — ні! Чи я раз через границю ходив!.. Чи раз по мені стріляли!..

— Ну — гляди...

Сказали Льові. Хлопець на хвилину задумався.

— Бажаю вам щастя... Мені тікати нема розрахунку... Але я можу „спати, нічого не бачити і не чути“...

Коло півночі вухо Хмари жадібно ловило на коридорі кроки дозорця. Вийшов на ганок...

Став на коліна й запрацював ножем...

Згасло світло... Тихо стукнули вихідні двері... Ліг на тапчан і „захрапів“... На другому тапчані, трясучись всім тілом, „храпів“ Бенчик.

По камері слизнув сніп світла ліхтарика. Обійшовши камери, — Арбузов знову вийшов на ганок.

Знову, мишою, тихенько заскрипів ніж.

Через якийсь час „фільонка“ хруснувши, вийшла з рамів і знову стала на своє місце.

Карта викинута на стіл...

А що як загубиш себе цим? — писнув з кутка душі голос, та буйна хвиля іншого чуття захлиснула його.

Намацав в темноті Кур'єра.

— Бенчик... Вилазимо без чобіт та верхньої одежі... Як упораємся з дозорцем — Льова подасть їх нам в діру.

— Ну-ну... — зацокотав зубами Бенчик. — А як не встиємо захопити?.. Вже зимно... дощ іде... перестудитися можна...

— Не бійся — встигнемо... А що дощ — то це добре. По перше небо захмарене... темніше... По друге — пси сліду не знайдуть...

Я вилізу перший і стану за поворотом в наш коридорчик. А ти вилазь та ставай за рогом цього коліна. Як я візьму дозорця за горло й почувеш, що він борикається — підбіжиш на поміч. Тільки як почувеш, що він зайшов — ані шелесни!

— Ну-ну... — дзвонив зубами Бенчик.

— Або знаєш що? — лишайся в камері. Я як скінчу все і відчиню вихідні двері — прийду за чобітьми й за тобою.

— Ой — ні! Я тепер вас не покинуся. Ви його за горло — а я за руки...

Хмара стиснув руку Льові і лігши на підлогу прослизнув боком в діру.

Бенчик поставив коло діри свої чоботи та пальто і теж виліз на коридор. Потім вклав руку назад й витягнув за собою пальто і чоботи. Взявши їх під пахви пішов на шпиньках по під стіну. Дійшовши до рога, обережно виставив голову. Було темно і страшно. Було чути, як в камерах важко дихали сонні в'язні. Хотілося відшукати

Хмару й стати поруч. Алеж... він казав, щоби стояти тут... Трясучись всім тілом, став спершись плечима на стіну. Роками тягнулися хвилини.

Непомітно висунувся з під руки чобіт і гупнувши впав на підлогу. Похапцем нахилився щоби піднести й випустив другого. Два стуки розрубали мертву тишу тюрподу.

На ганку схопився з ліжка дозорець.

— Хто там ходить?!

Кров застигла в жилах Бенчика, та в тужмить, схопивши чоботи — побіг до камери. Вкинувши одягу — прожогом кинувся в діру. Та проклята діра стала такою вузькою! Шарпнувшись — голосно гримнув дверима.

— Хто там?! Відкликайся — стрілять буду — донеслося від вихідних дверей.

Видершись з діри, напівмертвий Бенчик заклав на місце фільонку і впавши на тапчан „захрапів“.

Причаївшись за виступом стіни, Хмара „почувши стук та оклики дозорця — скрипнув зубами.

— Проклятий жидюга... Де він взявся на мою голову...

Але карта викинута. Повороту нема.

Дозорець вибігши з ганку на двір — дав тривожний свисток.

Мозок Хмари працював блискавкою. Коли ходив на двір, — бачив коло виходу збоку сходи на гору. Певно на горище... Знадвору бачив на даху віконця.

Виберуся на горище, через віддушину на дах і з того боку скочу в сад... Стійкові будуть

стріляти — та чиж поцілить в темноті?...

Та все рівно...

Нечутно прослизнув коло восьмої камери й тримаючися стіни побіг сходами наверх. Ступив на рівне і помацав рукою коло ніг. Підлога... Пішов розставивши перед собою в темноті руки. Дійшов до стіни... Що за чорт?! Кімната якась, чи коридор... Алеж звідци мусить бути хід на горище!...

Пішов по під стіну, обмацуючи її руками. Двері... Руки забігали по дошках, шукаючи клямки чи колодки... Намацав засув. Тихенько відсунув його і відхиливши двері, прослизнув боком.

Серце забилося радісно й тривожно. Горище — чи ні? Провів рукою по стіні від одвірка. Через три кроки знову наткнувся на стіну. Пішов попід неї. В ухах шуміло і стукало. Коліна наткнулися на якусь перепону. Простягнув перед себе руку. Рука лягла на щось м'яке й тепле. Легенько провів пальцями... Жіноча грудь перетягнута рубцем сорочки... Лише тепер розчув рівні віддихи кількох сонних.

Жіноча камера! — громом вдарило в голову. Коли тут ще є камери — нема чого шукати ходу на горище! Воно забудоване... Знизу почулися голоси, лязк набиваних на гостро рушниць... Стукнув засув виходних дверей...

Сили покинули отамана. Мозок відмовився працювати. Апатично станув під стіну.

Арбузов схвильовано оповідаючи, відімкнув гратчасті двері і впустив до тюрподу вартового коменданта Раскіна з десяткою червоноармійців,

які прибігли на свисток.

Блиснуло світло електричних ліхтариків. Наготовивши зброю, пішли по під камери. Всі двері були цілі. Всі колодки на місцях. Коли вернулися назад до восьмої, Раскін розіритовано обернувся до Арбузова.

— Ти менше кокаїни нюхай, а то скоро тобі мерці по голові будуть ходити!..

— Алеж, товариш комендант! Яж виразно чув! Зпочатку, як стукнуло — я сам думав, що причулося, то коли я крикнув — то виразно чув, як щось побігло і стукнуло дверима...

— Ну, та який же чорт міг бігати й стукати, коли всі камери замкнуті, в'язні сплять?! — Дурня строїш! Будеш занюхуватися кокаїною — то скоро почнеш, як Рубцов — до власної тіни на стіні стріляти...

— Та я сьогодні не нюхав зовсім!.. Чорт його зрештою знає — може і причулося...

Червоноармійці глузливо засміялися.

Глянувши на сходи, Арбузов ляпнув себе по чолі.

— Я вже знаю, що це могло бути! Це котрась зі шмаркачок Дігтярьових під визірку до батька бігала. У них камера на колодку не замкнута — могла просунути в визірку руку й відтягти чим небудь засув. Ідем на гору.

Як підійшли до жіночої камери № 2, — Арбузов сплеснув долонями.

— Так і є. Засув відсунутий...

Коли світло ліхтариків освітило камеру, чекісти остовбуріли побачивши під стіною Хмару.

Багнети і револьвери наблизилися до грудей.

— Руки до гори! — Бандит!
Розлягся зляканий крик жінок.
Мовчки підняв руки.

— Машеруй униз!

Поки всі сходили по сходах, Арбузов побіг вперед і присвітивши оглянув двері п'ятої камери.

Вдарив ногою в одну фільонку. В порядку. Коли вдарив в другу — вона з тріском вилетіла до середини.

Побіг на зустріч.

— Давай його поки що у восьму.

Коли розхристаного Хмару влхнули до восьмої камери, дозорець з нервовим сміхом погрозив йому револьвером.

— Я тобі, бандит, покажу як тікати! Все рівно я тебе „шльопну“, та так постараюся, що ще годину мучитися будеш!..

Через хвилину вернувся, забив ручкою револьвера цвяха коло дверей і повісивши гасову лампу пішов.

Хмара важко опустився на тапчан поруч сидівшого в восьмій камері в'язня*). Якийсь час сидів мовчки з низько похиленою головою, потім підняв запалений погляд на сусіда.

— Ну, тепер — покришка. Єдина надія була на цю втечу... Як би було вдалося — ми б оце з вами були вже десь за Калічом...

Той підвівся на ліктеві.

— Я нічого не розумію... Як ви опинилися на горі — коли камера замкнута? Мені було чути все...

Хмара сумно усміхнувся й махнув рукою.

*) Той в'язень — був автор цих рядків.

— Може маєте закурити?

Затягнувшись потерухою з махорки, нервово став шепотом оповідати подробиці втечі.

Зробивши другого папіроса з недокурків, які сусід позбирав під тапчаном, — оповів подробиці свого арешту й згорнув в п'ястук роскудловчене волосся.

— Боже! як я мріяв про цю втечу і все пропало...

— Не падайте духом Семен Васильович! Як вас залишать у моїй камері — у двох щось придумаємо...

Стукнули двері з ганку. Арбузов відімкнув камеру і впустив до неї Галіцкого.

На порозі станув дозорець та два червоноармійці з наладованими рушницями.

Начкро, усміхаючись своєю приємною, ласкавою посмішкою, тримаючи в кишені револьвер, — наблизився до тапчана.

— Що, вовкові до лісу захотілося?..

Хмара не змінюючи пози, потиснув плечима.

— Жити кожному хочеться...

— А чому ви думаєте, що ми вас вб'єм? Ми ж з вами здається умовилися... Як що ви додержите слова — ми з свого боку додержимо... Не розстріляли ж ми на таких самих умовах Тютюнника, Савінкова, — чому б мали вас обдурити? Краще обдумайте те, про що ми з вами балакали. Втекти все рівно не вдасться.

Галіцкій перевів погляд на другого в'язня.

— Ну, товариш Горський, як здоровлячко?..

— Дякую... Як ваше?...

Начкро привітливо усміхнувшись обом, пішов

з камери.

На порозі обернувся і ще раз глянув на обох.

— Арбузов! Ти цих вовків розведи. В двох вони скоро тебе за горлянку візьмуть...

— Слухаю товариш начальник. Тільки коваль діру в дверях заб'є.

Коли відійшли від дверей, сусід торкнув за руку задуманого Хмару.

— Про яку це він умову згадував?

Хмара зідхнув і тихо став оповідати про свої розмови з чекістами на допитах, про пережите в камері та гаражі... Скінчивши — хруснув пальцями.

— Ніколи я смерти не боявся, але так не хочеться вмирати цією огидною, баранячою смертю зі зв'язаними руками. І коли вони починають мене „обробляти“, то не я, а та тварина в мені, яка хоче жити — тягне душу до того, щоби згодитися. Снуються мрії про те, що я ще придумаю батьківщині... Кровю ворожою змию ту пляму, яку наклали на себе на тому суді.

Якийсь час помовчав.

— Коли ж загину, як будеш живий, — передай колись привіт товаришам, всім хто боровся і хто ще буде боротися... Най колись у Вільній Батьківщині й мене спімнуть не злим словом...

Сусід поклав йому на плече руку.

— Даю слово, що як зможу і треба буде — то зроблю це. Але, друже, я сам на дорозі до гаражу... Бачиш — Галіцкій навіть не в'язався балакати при мені з тобою про ту „умову“... Він певний, що я вже з цих стін — живим не вийду...

Рано Хмару перевели назад до п'ятої камери.

Того самого дня „фільонки“ у всіх дверях були ззовні перебиті навхрест смугами заліза. До визірок були прибиті полички, на які після першої вночі, як гасла електрика, — ставилися гасові лампи.

VIII.

В перші дні листопада 1924 року, велика зала Народнього Дому на Замості — переповнена.

Переважають „делегації“ селян викликані на суд Хмари з повітів, в котрих він оперував. Судить надзвичайна сесія губсуду. Головує жид Михайлов, який добре володіє українською мовою. (До революції їздив з візком по селах...) Праворуч від нього нач. ГПУ, жид Ліплевській. По другім боці Нач Особого Отдела — латиш Петерс. „Іменем української соціалістичної радянської республіки...“

На лаві підсудних Хмара, Яблонівський, Іванів та п'ять селянських хлопців.

Хмара згорблений, постарілий, посивілий, — сидить втопивши погляд в підлозі. Машиналино відповідає на запити суддів. Апатично слухає, як відповідають товариші, теж „оброблені“ в ГПУ.

— Громадянин Харченко! Що спонукало вас перейти кордон і добровільно віддатися в руки ГПУ?

Хмара здригнувся й важко піднявся, двигавши на собі тягар хвилини.

— Я... переконався, що йшов неправдивим шляхом... Приймаючи участь в національній боротьбі під жовто-блакитним прапором, я думав, що борюся за добро українського народу... За кордоном я побачив, що то було самообдурення. Що я був лише слугою закордонної буржуазії, яка хоче окупувати Україну, щоби знущатися над укра-

їнським працюючим народом. Я зрозумів, що закордонні капіталісти давали нам зброю та гроші лише на те, щоби нашими руками відібрати собі на Україні фабрики і землю, які український робітник та селянин видер їм підчас революції.

Я побачив, що жовто-блакитним прапором гаслами самостійности України, лише прикриваються наші ж таки поміщики й багатії, щоби досягнути своєї цілі: за допомогою закордонних багнетів — повернути на Україні старі порядки. Одягнути важке ярмо на українського робітника і селянина.

Перед тим, як зголосився до ГПУ, я побував в різних місцевостях України. Приглядався й прислухувався... Я переконався, що радянська влада на Україні — є правдива влада українських трудящих мас. Що лише в ній наш рятунок та надія на світле майбутнє.

Я зрозумів, що організуючи повстання, підбурюючи несвідомих селян на боротьбу зі своєю владою, я робив важкий злочин проти свого народу. Що я цим штовхав село на злочинний і шкідливий для нього ж самого шлях.

Мене мучило сумління... І я рішив віддатися в руки робітничо-селянської влади та принести їй своє покаяння...

Серед селян почувся глухий шепіт, шморгання носами.

Отаман важко сів на лавку.

Як вбивника тягне подивитися на лице своєї жертви, так Хмару непереможно тягнуло глянути на обличчя селян.

Не перемиг себе і повів поглядом по залі.

Один із селян поспішно обернувся на стільці, ніби розглядаючись за кимось позад себе. Хмарі стало гірко. Цеж — Василь... Два тижні переховував його в своїй клуні. Годував, довідувався про червоних..., Тепер відвернувся... Боїться, щоби не видав його...

Обличча селян були понурі, задумані, деякі ворожі... Але — що це?.. Де він бачив того діда?.. Чому старий, зустрівшись з ним поглядом, сумно, якось докірливо захитав сивою головою?... Відвернув погляд від залі. Мозок гарячково запрацював пірнувши в минуле...

З поміж сіл, лісів, піль, боїв, — виринув невеликий садок і закружляв круг себе образами. Бій під Війтовцями... Падає з коня прошитий ворожою кульою один з кращих козаків Хмариного загону...

Хата в селі... Спалена „ударною групою“ Чека — накрита будь як...

В хаті на лаві лежить вбитий юнак... В садку, на ослоні під старою грушкою, сидить старий батько й сумно хитає сивою головою... Сльози тихо збігають по зморщеному лиці...

— Останній... Єдина надія на старість... Одного австріяки на Стрипі забили... Другий в українському війську під Києвом загинув... Тепер цей... останній...

Тепло пригортає Хмара до себе старого...

— Не плачте, батьку... знаю — тяжко вам... Та за велике, святе діло віддали своє життя ваші сини... За волю Батьківщини... За долю свого села... Самі бачите, що робить в селах ворог... Не буде Україна щасливою, поки не переможемо його... Не можна цього досягнути без жертв... Кращі сини

свого народу взялися за зброю... Не зложимо її, поки не станемо господарями у власній хаті... Вся Україна буде шанувати і благословляти тих, що полягли й поляжуть ще в боротьбі...

Старий довірливо притискає голову до його плеча.

— Най діється Воля Божа, отамане... Нема вже у мене нікого... Не здужаю... Пішов би і я з вами... Хоч би Господь дозволив дочекатися того свята, того щастя, за яке сини голови склали... Знав би хоч, що недурно...

Залізні кліщі стиснули отаманові серце. Як злодій, крадькома, — повернув голову. Сумно хитає старий головою... По зморщеному обличчі тихо біжать сльози...

Бочка з порохом вибухнула в серці Хмари і приснула вогнем по жилах. Зірвавсь на ноги.

— Брати! Не вірте мені! Я брешу, щоби рятувати свою нікчемну шкіру! Не проклиняйте мене! Гину за волю України — за вашу долю.

Не вірте оцій московсько-жидівській навалі! Вони прикидаються нашими приятелями. щоби легше було їм грабувати наш край і пити нашу кров! Недалеко вже час, коли вони стануть перед грізним судом українського народу й своєю кровю заплатять за наші кривди. Не забувайте про справу, за яку віддало своє життя стільки кращих синів України! Готуйтеся до останньої боротьби! Не буде Україна щасливою, поки не скине з себе московсько-жидівського ярма! Поки український народ не стане правдивим господарем свого краю!..

Ліплівській зірвавсь і нервово закалатав дзвінком.

— Комендант! Ачістіть зал от публікі!

Коли замкнулися двері за останніми, Ліплєвській наблизився до лави підсудних і стукнув мавзером до поручків.

— Ну — сволочь! Помніже!..

Огаман випростувався у весь велитенський ріст:

— Геть! — жидиня шмаркате!.. Мене можете вбити — України не вб'єте! Всерівно ваші трупи ще будуть пси ростягати!..

Багнети варти вінком оточили груди Хмари.

Четвертого листопада суд читав вирок.

„Іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки...“

Хмара, Яблонівський, Іванів — до розстрілу. Останнім довготермінова в'язниця.

Спокійно вислухали смертники присуд. Коли прокурор Сталов з іроничною посмішкою запитав, чи будуть подавати прохання про помилування до „Всеукраїнського Старости“, — заперечуючо рушили головами: Не будем!

Всіх трьох, не відставили, як звикло судових смертників, до в'язниці, а привезли до тюрподу та помістили у камері № 8. Минулого її мешканця перевели до камери № 4.

ІХ.

6 листопада, на передодні сьомої річниці жовтневої революції, вулиці Винниці зацвіли червоними плякатами і гаслами.

Напроти тюрподу ГПУ, на фронті мійського театру, увечері загорілися сотні різнобарвних електричних лампок: „Хай живе жовтнева революція!“

„Хай живе СРСР — батьківщина трудящих цілого світу!“ „Хай живе всесвітня революція!“ „Хай живе всесоюзна комуністична партія та її вожд т. Сталін!“ „Хай живе об'єднане ГПУ — вірний сторож завоювань революції!“

До театру підїжджали авта та візники. Еліта міста збиралася на передсвяточе зібрання. З плякатами й прапорами підходили службовці та робітники вимуштровані по військовому в кольони. Перед вікнами ГПУ вимуштровувалися довгі шереди шкільної дітвори, приведені своїми вихователями. По черзі розлягалися дзвінки дитячі голоси, викрикуючи заучені в школі фрази: „Хай живе об'єднане ГПУ — меч революції!“ „Хай живе не-всипущій стійковий — т. Дзержинський!“ „Смерть шкіднику, кулаку, петлюровцю!“ „Вогонь по шовіністичних ухилах і релігійних забобонах!“ „Залізною мітлою зметемо контр-революцію!“

Кожний викрик покривався дзвінком: У-р-р-ра!
На балконі з'явився Ліплєвській.

— Дітям революції, будущім чекістам — пла-менний привіт! Будьте достойними своїх отцов — борцов за революцію! В школі, дома, на всяком месте — безпощадно борітесь с контр-революцією!

— У-р-р-р-а-а! Да здраствуєт ГПУ! Да здра-ствуєт товарищ Ліплєвській!

НачГПУ підняв руку з піонірським привітом:

— Будь готов!

— Всегда готов! — підняла руки дітворя. Переладувавшись чвірками в кольони — рушили до міста.

— „Ми дітє тех кто виступал на бой с Центральнoй Радой!..“ — затягнув хтось з виховате-

лів пісню.

Дехто з дітей, співаючи, боязливо поглядали на забиті дошками вікна тюрподу.

Там були батьки...

Крізь вікна з розбитими шибками — до в'язнів долітали всі викрики й слова.

Коло сьомої години Арбузов відімкнув ґрати і впустив до тюрподу Галіцкого, вартового коменданта Рубцова та помічника губпрокурора Саніна.

Санін, інтелігентний молодий жид, син багатого одеського купця, для празничку нарядився в уніформу капітана червоної флоти. (Колись служив в морській Чека...)

Начальство обійшовши камери — зупинилося коло дверей восьмої.

—

Хмара понуро сидів під стіною на підлозі. Іванів, білявий, гарний хлопець, лежав на тапчані сперши голову на руку.

Сьогодні, коли принесли під двері передачу від сестри — чув як Арбузом сказав:

— Начорта їм давати вже?! — обійдуться...

— Най перед смертю наїдяться — засміявся у відповідь вартовий комендант.

Може... сьогодні вже?..

Сказав Хмарі...

Отаман хруснув пальцями.

— Щось мені серце каже, що... сьогодні...

Яблонівський, піджилий вже брунет, лежав на свому тапчані, закривши очі руками. В ухах ще бреніли викрики дітей коло ГПУ, що приглушено долітали через подвірря до камери. Думав про своїх... яких залишив вдома...

За дверима почулися кроки кількох людей, котрі повертали з тюрподу. Зупинилися. Заслонка піднеслася і в чотирьохкутнику визірки з'явилося незнайоме обличчя. Пара сірих очей уважно оглянула камеру. Дощечка стукнула на своє місце. Хмара тихо піднявся й приклав вухо до дірочки під визіркою.

— „Ідемо товариш Галіцкій на зібрання. В одинацятій скінчиться — тоді прийдем і пошлюпаєм. Роковини революції зустрінено“ — звернувся півголосом прокурор до начкоро.

— „Я від десятої мушу бути в одному місті. Дуже важна справа... Самі тут з Рубцовим управитесь“...

Хмара відійшов від дверей і з низко схиленою головою, з густо здвигнутими бровами сів на тапчан коло Іваніва.

Оба товариші наблизили до нього обличчя:

— Що?..

— Сьогодні, хлопці... По одинадцятій... Як вийдуть з театру...

Яблонівський знову ліг й закрив лице руками. Іванів став і нервово пройшовся по камері.

— Хлопці, — тихо закликав Хмара.

Коли обличчя товаришів наблизилися — зашепотів.

— Рук в'язать не дамо... До гаражу не підем... Загинемо тут... А може щей кого із них з собою заберем... А може... може й вирвемося... Пізніше — тихенько розберем грубку і накладемо коло неї в куті цеглин... З визірки — туди не видно. Візьmemo під поли по дві цеглини і будемо сидіти. Як тільки відчинять двері — пускаєм в них цеглами

Й вихопивши з під тапчанів „цапки“ — кидаємось за ними на коридор. В першу хвилину мусять розгубитися... Вихоплюєм зброю... Арбузова з ключами треба в першу чергу... Може й вирвемося... А як загинемо — то в бою...

В очах смертників заблисла тінь надії...

—
У восьмій годині з репродуктора над дверима театру розляглися звуки „інтернаціоналу“.

— Товариші! — заговорив з сильним жидівським акцентом секретар губпаркому. — Об'являю зібрання відкритим. Пропоную послати привітальні телеграми товаришу Сталіну, Калініну, Рикову, Дзержинському, Петровському, Чубарю, Баліцкому. Заперечень нема? — Приймається!

— Пропоную — одізвався нач ГПУ — послати телеграму також і бувшому голові нашого виконкому товаришові Порайкові.

З льож комуністів рознеслися оплески.

— Товариші! — заговорив секретар паркому. — Сьогодні минає сім років як непереможний пролетар'ят, збройною рукою, взяв владу в свої руки. Ми перемогли на всіх фронтах. Ми обрубили довгі руки захланних інтервентів і стали на шлях реконструкції та розбудови промислу й сільського господарства на соціалістичних началах. Ми маємо величезні досягнення на цьому фронті, але разом з тим не можемо зменшувати, а навпаки, мусимо підсилювати бойову готовність ССРСР. Міжнародня буржуазія не спить. В країнах капіталу невпинно наростають революційні настрої в робітничо-селянських масах, очі яких звернені на соціалістичну батьківщину трудящих цілого світа.

Підбадьорені нашою перемогою прокидаються сотки років експлоатовані й пригнічені Європейським та Американським капіталізмом, багато-мільйонні народи сходу, — і подають братню руку державі пролетаріату, котра не знає ні визиску, ні національного пригнічення.

Робітничо-селянські маси Китаю — стають під червоні прапори.

Акули капіталізму добре розуміють, що революція на Сході та зростання сили ССРСР, це — осиковий кіл в гріб капіталу, і тому вони за всяку ціну намагаються перешкодити нашому мирному будівництву. Минулого місяця їх військова флота, вогнем з важких гармат — змела з лиця землі пролетарську частину великого китайського міста Нанкіну. Вони окупують своїми військами одну частину Китаю за другою.

Ми, разом з усіма братніми компартіями, разом з трудящими всього світу, мусимо рішучо крикнути кривавим імперіялістам: „Руки пріч від Китаю!“

Але міжнародній капітал зазіхає також і на багаті окраїни ССРСР — Україну, Грузію, Туркестан. В Туркестані знову з'явилися банди басмачів зорганізовані за Авганською та Перською границею. Цими днями Грузинська Чека блискучо закінчила ліквідацію шовіністичного повстання в Грузії з'організованого закордонним капіталом, що простягає руки до кавказької нафти. Грузинським кулакам та меньшевикам — соціал-демократам, брехливою агітацією вдалося було потягти за собою несвідомі робітничо-селянські маси та територ'яльні військові частини. Завдяки самовідданості та героїзмові Груз Чека і скермованих туди

з Москви частин особливого призначення — бунт зліквідовано.

На Україні ГПУ все частіше відкриває підпольні шовіністичні організації, стежки від яких губляться за кордоном.

Жовто-блакитна петлюровщина, розбита в боях, поховала свої прапори й змінила тактику.

Ті, що в минулі роки боролися проти нас з зброєю — тепер перемальовуються на червоно, пролазять в установи, школи, навіть партію і невпинно провадять свою руйнуючу роботу. З шовіністично настроєної інтелігенції, з клясово не-свідомих та кулацьких мас селянства, готують кадри до боротьби за відірвання України від ССРСР, щоби запродати її закордонному капіталові.

Мусимо бути чуйними! Мусимо нещадно викривати і нищити клясового ворога! Мусимо рішучо сказати західній буржуазії: „Руки пріч від Совітської України!“

Говорив прокурор Санін.

...„В цілому світі визиск, обниження платень робітникам, зубожіння й голодівка трудящих мас міста і села — в ССРСР невпинно зростає зарплатня, невпинно росте культурний та матеріяльний стан робітника та селянина.

...В цілому світі шаліє розгнуздана хвиля терору. Тисячі революційних робітників і селян вкидається в капіталістичні тюрми, несправедливо засуджуються судами клясового ворога. Буржуазія нещадно розправляється з борцями за соціяльне і національне визволення поневолених капіталом народів.

...В цілому світі — катування, розстріли, ши-

биниці! Лише цим ще тримається при владі зігнивший вже капіталізм, — поки його гробовщик — пролетар'ят — скінчить копати для нього яму.

...Ми не можемо спокійно дивитися, як купається в крові наших клясових братів — міжнародня буржуазія...

...В Америці капіталістичний суд невинно засудив на смерть двох революціонерів — Сако та Ванцеті. Пролетар'ят всіх великих міст ССРСР, сотисячними демонстраціями заманіфестував своє обурення проти нечуваного нахабства кровожадних капіталістів. Завтра трудящі Винниці приєднають свій голос до того протесту. Мусимо рішучо протестувати! Мусимо розбурхати голоси трудящих цілого світу! Мусимо через філії „Мопр“ розбудити сумління культурних та гуманістичних організацій в усіх країнах і державах! Мусимо врятувати двох невинних мучеників за діло пролетаріату, від нелюдської смерти на електричному стільці,!...

В одинадцятій — лампки над дверима театру згасли.

Х.

Арбузов тихо відчинив вихідні ґрати. До тюрподу на шпиньках увійшли: прокурор Санін, Рубцов, Раскін, Котельніков, Сабо та дванадцять червоноармійців.

Червоноармійці, з Рубцовим та Котельніковим напереді — станули півкругом проти дверей восьмої камери.

Не замикаючи виходу, Арбузов глянув у дірочку під визіркою.

Смертники сиділи похилившись на тапчанах, накинувши на себе верхню одежу.

Відімкнув тихо колодку й раптово рванувши засов — відчинив двері.

Наготовлена зграя кинулася до камери та в ту ж хвилину панично подалися назад.

Дико скрикнув червоноармієць, який дістав цеглиною в обличчя. Котельніков, поцілений в груди, заточився назад зваливши по дорозі Рубцова.

Тапчани впали і смертники, вихопивши з під них „цапки“ — кинулися до дверей. Та коли ступили вже на поріг — Арбузов, підпоможений червоноармійцями, — затріснув двері.

Бахнуло кілька пострілів. Кулі, залишивши на дверях білі плямки — сипнули вапном з протележної стіни.

Смертники розскочилися по кутках. Хмара захопивши цеглину, пустив нею в електричну лампу на стелі. В темноті почувся стук розбираної труби й розкидування цегли по двох, безпечних від стрілів у двері, кутах.

На коридорі розляглося „матіркування“ чекістів.

— Сдавайсь, бандіти, а то по куску будем рєзать!..

У відповідь почулася насмішлива лайка Хмари. В дірочку під визіркою просунулася люфа Рубцового карабіна.

— Арбузов! Давай лампу на „волчок“!

Дозорець засвітив гасівку і поставив її на поличку коло визірки. Бахнув постріл, та в ту ж мить лампа розприснулася поцілена з камери кавалком цегли.

Рубцов стрілив вдруге.

— Бий ще! — іронічно крикнув Хмара.

Знову бахнув постріл.

— Бий ще!..

Роздратований комендант валив набій за набоєм.

— Арбузов — давай лампу!..

Арбузов світив та ставив лампи, котрі одна за одною злітали з полички під меткими ударами Хмари. Нарешті зголосив, що лишилася лише одна, котрої не дасть, бо не буде чого засвітити на коридорі, як згасне електрика. Після того, як Раскін, присвітивши електричним ліхтариком — дістав кавалком цегли по пальцях, — чекісти відкрили навімання „гураганний“ вогонь до темної камери. Стріляли через визірку, в дірочку під нею і просто в двері.

—

Всі камери, насторожившись прислухалися до бою під дверима № 8.

В камері № 4, сиділи на тапчані зблідлі львівські комуністи — Стефан Кравс та Франко Петричко, котрі перебігли з Галичини до „Соціалістичного раю“.

Бувший мешканець камери № 8 — лежав на підлозі, приглядаючися через щілинку в дверях до „виконання вироку“. (З дверей цієї камери було видно двері восьмої та вихід.)

—

Прокурор Санін, вистрілявши із нагана з білою кістяною ручкою всі набої, — припинив стрілянину й зібрав чекістів на нараду.

Іншої ради нема.. Треба зачекати до роз-

світу, а тоді зняти з вікна щит і взяти камеру в перехресний вогонь...

Виставили варту ззовні й в середині.

Червоноармійці принесли з комендантури стільці і вся згряя розсілася навкруги стола, проти дверей третьої камери.

Посипалися спомини про подібні випадки в минулому.

Прокурор задоволено попахкав англійською люлькою.

— Святе діло — пловуча чека... Я як був на „Алмазі“*)... Зженем було із півсотні повязаних до машинового відділу, а тоді — за руки, за ноги — розмахали — і в піч... Тільки зашкварчить... Та одного разу, офіцер, здоровенний, як вчепився мене зубами за полу — чуть з собою в вогонь не потягнув...

З восьмої камери розляглися по тюрподі звуки українського національного гимну співаного трьома сильними гарними голосами.

Рубцов став із за столу й стрілив в двері. Спів не перервався.

— Залиши, комендант, — крикнув Санін, — най собі співають. Нам веселіще буде їх смерти дожидати...

За гимном почувся Заповіт. Потім, стискаючи серця в'язням у камерах, попливла в темряві і тиші сумна мелодія „Невольника“.

...„Де ж ви хлопці, запорожці,
Сини славної волі,

*) Крейсер чорноморської флоти на якому після більшовицької революції була пловуча катівня.

Чом не йдете визволяти
Нас з тяжкої неволі...“

Густо бренив бас Хмари... Надривався від
чуття й болю високий ласкавий тенор Іваніва...

Пісня змінювала пісню...

„Шалійте, шалійте, скажені кати....“

Жартували й сміялися чекісти.

Коли в вікна став прокрадатися сірий осінній
світанок — кати піднялися із за столу.

Хмара сидів в куті на цеглинах і понуро ди-
вився на все ясніючу пляму денного світла в го-
рішній часті вікна.

Яблонівський та Іванів сиділи в другому куті
притулившись один до одного.

Визірка в дверях була закрита на сторч по-
ставленим тапчаном.

За дверима тихо прорипотіли кроки... Щит
за вікном здригнув на гачках й затріщавши поле-
тів на землю. До камери вірвалося світло.

Хмара зірвався і приставив до вікна дошку
другого тапчана.

В ту ж хвилину в вікно приснули стріли,
брязкнули шибки і дошка похитнувшись, впала
на підлогу. Впала й друга коло дверей, пхнута
в визірку рушницею. І з цього боку посипалися
стріли.

За вікном показалася зелена шапка. Між
грати просунулася зкермована на Хмару рушниця.
Та не встиг впасти стріл, як влучно пущена між
грати цеглина перекинула навznak чекіста. Не від-
важувалися більше показувати голови. Стріляли із
за стіни в кути коло дверей. З дверей обстрілювали

протилежні кути та середину. Їдко дзичали рікошетами по камері смертельні джмілі...

Щоби не дати зор'єнтуватися ворогові, смертники перебігали з кута в кут шпурляючи в визірку і вікно цеглинами.

— Здавайсь, бандити!

— Слава Україні! — розносилися по закути-нах тюрподу крики.

Збігшись в одному куті з Хмарою, Яблонівський стиснув йому руку.

— Семене... Все рівно вже... нащо ця боротьба?..

Хмара замість відповіді пустив цеглиною в висунуту ізза вікна рушницю й перебіг на другий бік.

Яблонівський повільним кроком вийшов на середину камери і скрестивши на грудях руки станув очима до дверей. В визірку просунулася рушниця й смертник підкосившись впав на підлогу*).

Через кілька хвилин, перебігаючи з кута в кут, впав смертельно ранений Іванів.

— Впав! Впав! — закричали за дверима.

— Хто — Хмара? — кричав Рубцов зпід вікна.

— Ні! Хмара один зістався!

Кати стали сміливіші і стріли посипалися без перерви.

Отаман в'юном звивався під кулями підхоплюючи по дорозі цеглини.

Викрикував войовничо-дико, бючи цеглинами на оба боки.

*) Ці подробиці оповідав, в хвилю „доброго настрою“, одному з моїх товаришів, сам дозорець Арбузов, який застрілив Яблонівського.

В камері № 8 — вже не було тварини, яка хоче жити.

Був хижий звір, що смертельно ранений — кидається на мисливця, щоби сконати вп'явшись зубами в його горло.

За якої пів години, куля молотком вдарила отамана по голові.

Впав ниць, бризнувши на підлогу кровю.

— Впав! Хмара впав! — ликуючо закричав коло дверей Арбузов.

Зграя катів збіглася до дверей. Дозорець шарпнув їх і всі кинулися до середини. Та в ту ж мить з криком жаху, штовхаючи один одного, вискочили на коридор. За ними, з „цапком“ в руці, вибіг з камери Хмара. Роскуйовджене волосся, залите кровю обличчя — робили його страшним.

Відважні кати кинулися тікати збившись купою в вихідних дверях. Хмара розмахнувшись, вдарив „цапком“ заплутавшогося позаді Раскіна. Той впав ниць випустивши револьвера. Та залиті кровю очі отамана не побачили зброї. З диким криком, високо піднявши „цапка“ кинувся він услід за чекістами. В цю хвилину, червоноармієць ГПУ — жидок Гріша, який, відштовхнутий утікаючими від дверей, трясучись всім тілом, стояв в куті з наладованою рушницею — стрілив Хмарі в груди.

Засапані чекісти сипнули назад. Вмить Яблонівського та Іваніва, що ще був живий, — витягли за ноги на коридор.

Рубцов підбіг до мертвого Хмари і заспівавши „пад-е-спаня“, став в такт мелодії бити кольбою карабіна по черепу.

Арбузов та Котельніков з викриками й смі-

хом стали розбивати голови Яблонівського та Іваніва.

Прокурор Санін, з веселим скавулінням, танцював на трупах під спів Рубцова, стріляючи собі під ноги з „нагана“.

Череп Хмари тріснув і кольба вгрузши в голову — бризнула на стіни та чорне убрання прокурора мозком.

Через якийсь час з подвіря ГПУ виїхала підвода з мадяром Сабо за візника.

Зверху, на прикиданих коло стайні сухимгноєм трупах, сиділи два червоноармійці з ризкалями.

Коло старого польського цвинтарища на Калічу, між тисячами низеньких горбків — з'явився ще один. Свіжий.

Багато тих горбків на Україні. Невпинно зростає їх число. Ніхто не знає імен тих, що лежать під ними. Ніхто не ставить на них хрестів. Ніхто не приносить вінків та квітів. Лише дерева та бур'яни шумлять над ними — хвалу побореним.

Та в серцях старих борців, в серцях — молодих, — невинно виростають суворі контури величного пам'ятника. Із сталі і крові.

Передплачуйте і поширюйте ідеологічний журнал

„Студентський Шлях“

Річна передплата 6 зол., піврічно 3 зол. — Замовляти:
в Адміністрації „Ст. Шляху“, Львів, Супінського ч. 21.
Чековеkonto П. К. О. 503.966.

Бібліотека „Студентського Шляху“

має на складі свої видання

ВОЛОДИМИР МИХАЙЛО ЯНІВ:

Бій під Крутами

Ціна 20 гр. з пересилкою 25 гр.

БОГДАН КРАВЦІВ:

Сонети і Строфи

Ціна 50 гр. з пересилкою 60 гр.

ЮРІЙ ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ:

Отаман Хмара

Ціна 50 гр. з пересилкою 60 гр.

Замовлення і гроші слати виключно до Адміністрації
„Студентського Шляху“ Львів, Супінського 21. Чекове
konto ПКО Львів 503 966. На чеках обов'язково виразно
вказувати на яку книжку пересилаються гроші.

Народні звичаї загибають, впроваджуємо чужину, своє гарне забуваємо — а зате чужі беруть собі за своє і чваняться. Одним з найкращих звичаїв є **ЯГІЛКИ**, які виводить молодь на Великдень — а які дуже надаються на концерти і народні свята — замість чужих балетів! Впроваджуймо їх навіть там, де їх досі не знали! Підручники ягілок (гагілок, гаївок) з нотами і словами замовляти у **Д-ра Барилляка Олександра Львів, Театинська 31**. пересилаючи переказом зл. 2.— то є за книжку зл. 1.80 і на порто 20 гр. Ціна знижена! Спішіть, бо книжка вже вичерпується!

„ВІСТНИК“

місячник літератури, мистецтва,
науки й громадського життя.

під редакцією Др. Дм. Донцова.

ВИХОДИТЬ точно в кінці кожного місяця.
БОРЕТЬСЯ з інтернаціоналізмом і колтунством
всіх форм.

ОБСТОЮЄ духову єдність з культурою За-
ходу.

ПРОПАГУЄ національно-громадські кличі но-
вітної Європи і потребу психічного
переродження народу.

МІСТИТЬ праці найвидатніших літературних,
наукових і публіцистичних сил Галичини
Волині і вигнанщини.

Передплата: яку треба слати виключно на **Львів,
Чарнецького 26 м. 21** або на чековеkonto.
Львів, 500.371 вносить квартално зл. 6.60;
піврічно 13; річно 23. Окрема книжка кош-
тує 2.20 зол.

Найкорисніше, найпевніше і найлекше
умістите свої ощадности в золо-
тих, долярах або в зол. в золоті

В Кооперативнім Банку „ДНІСТЕР“

у Львові, вул. Руська 20. Телефони: 80-50, 4-57.

Опроцентування вкладок РІЗДВЯНИХ, ФЕРІЯЛЬНИХ,
приданого і на усамостійнення вище від опроценту-
вання звичайних вкладок.

Хто, що місяця складає в Кооперативнім Банку
„Дністер“ готівку на ПРЕМІЙНУ КНИЖЕЧКУ, може
крім звичайних відсотків одержати на випадок ви-
льосування нагороду від 25 до 100 золотих.

Вкладчикам з провінції висилає Банк для надсилання
вкладок ощадностей БЕЗПЛАТНО складанки ПКО.
Таксамо безплатно висилає Банк на бажання про-
спекти і інформації в справі щадничих вкладок.

У
В
А
Г
А
!!
Одинока українська спортова експозиція
Кооператива „ПЛАСТ“ ЛЬВІВ
вул. Городецька ч. 95.

ПОРУЧАЄ: все руханково-спортове приладдя і виряд,
власного, краевого та заграничного виробу.

Одинока своєрідна й найліпша паста до взуття

„ЕЛЕГАНТ“ консервує
шкіру!

Жадайте лише сеї пасты!

Адреса: Львів, Кордецького 51. — Тел. 60-04.

УНД

№ 1020